T.C.
TRAKYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

KALKINMA STRATEJİSİ GELİŞTİRME SÜRECİ VE KOSOVA İÇİN BİR MODEL ÖNERİSİ

GRESA HAMIDI BELULI

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ EBRU ZÜMRÜT BOYACIOĞLU

EDİRNE 2021

Tezin adı: Kalkınma Stratejisi Geliştirme Süreci ve Kosova İçin Bir Model Önerisi
Hazırlayan: Gresa Hamidi Beluli

ÖZET

Ekonomik büyüme gerçekleşmesine rağmen toplumun refah düzeyinin arttırılamaması durumu gelişmekte olan ülkelerin en büyük sorunlarından birini oluşturmaktadır. Kosova'da son yıllarda ekonomik ilerleme yaşanmasına rağmen bireylerin hayat standardında bir yükselme yaşanmamış ve kalkınma hedeflenen ölçüde sağlanamamıştır. Bu durum Kosova'nın kalkınma konusuna yoğunlaşmasını ve gerekli önlemlerin alınmasını gerekli kılmaktadır.

Bu çalışmanın amacı Kosova'nın sosyo-ekonomik düzeyinin mevcut kaynaklar eşliğinde değerlendirilerek kalkınma sürecine ilişkin bir model önerisi sunulmasıdır. Kosova gibi yeni ekonomiye sahip bir ülkenin mevcut kaynaklarını optimal ölçekte kullanarak etkin politikaları uygulayabilmesi kalkınması açısından önceliklidir. Bu bağlamda Kosova'nın sosyo-ekonomik verileri incelenerek, kalkınma düzeyini etkileyecek unsurların tespit edilmesine ve gerekli stratejilerin geliştirilmesine odaklanılmıştır.

Çalışmada betimleyici arştırma yöntemi kullanılarak Norveç ve Türkiye gibi kalkınmış ve kalkınmakta olan ülkelerden karşılaştırmalı değerlendirmeler yapılmıştır. Yapılan analizler sonucu Kosova'nın kalkınma modelinin değişkenleri belirlenmiş ve oluşturulan model çerçevesinde sektörel uzmanlaşmaya dayalı beşeri sermaye, sanayi ve turizm gibi alanlara yönelik dengesiz kalkınma modeli geliştirilmesi önerilmiştir. Çalışmanın kalkınma odaklı akademik araştırmalara sektörel uzmanlaşma temeline dayanan yöntem kurgusu ile katkı sunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kalkınma, Ekonomik Büyüme, Kosova, Strateji, Model Önerisi

Thesis name: Development Strategy Improving Process and a Model Proposal for Kosovo

Prepared by: Gresa Hamidi Beluli

ABSTRACT

The inability to increase the welfare level of the society despite economic growth is one of the biggest problems of developing countries. Despite the economic progress in Kosovo in recent years, there has not been an increase in the living standards of individuals and the development has not been achieved at the targeted level. This issue obliges Kosovo to focus on development and take the necessary measures.

The aim of this study is to present a model proposal for the development process by interpreting the socio-economic level of Kosovo in the context of available resources. It is a priority for a country with a new economy like Kosovo to implement effective policies by using its existing resources at an optimal scale. In this context, by examining the socio-economic data of Kosovo, it is focused on determining the factors that will affect the level of development and developing the necessary strategies.

In the study, comparative evaluations were made from developed and developing countries such as Norway and Turkey using the descriptive research method. As a result of the analysis, the variables of Kosovo's development model are determined and it is suggested to develop an unbalanced development model for areas such as human capital, industry and tourism based on sectoral specialization within the framework of the model created. It is considered that the study will contribute to development-oriented academic research with a methodological structure based on sectoral specialization.

Key words: Development, Economic Growth, Kosovo, Strategy, Model Proposal

ÖNSÖZ

Hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeleri ilgilendiren bir konu olan kalkınma, son yıllarda ekonominin en çok tartışılan ve üzerinde çalışılan konulardan biridir. Ancak Kosova ekonomisi ile ilgili sınırlı sayıda çalışmalar yapılmıştır. Dolayısıyla bu çalışmada hem tüm dünyayı ilgilendiren hem özellikle Kosova gibi genç ülkelerinin temel hedeflerini oluşturan kalkınma konusu ele alınmıştır.

Kosova'nın en büyük sorunlarından biri olan ekonomik büyüme ve kalkınma alanında daha çok çalışmalar yapılması gerekmektedir. Mevcut kaynakların etkin kullanımı ve gerekli yatırımların sağlanması kalkınmayı olumlu yönde etkileyecektir. Bu çalışmada Kosova'da yaşayan insanların hayat standardını yükseltecek ve refah düzeyini iyileştirecek noktalara değinerek, bu konuda alınması gereken önlemler analiz edilmiş ve bir model önerisi oluşturulmuştur.

Bu çalışmanın yürütülmesi sırasında benden yardımlarını, bilgi ve desteğini esirgemeyen, birlikte çalışmaktan onur duyduğum değerli danışmanım Sayın Dr. Öğr. Üyesi Ebru Zümrüt BOYACIOĞLU'ya,

Hayatım boyunca destekleriyle her zaman yanımda olan sevgili aileme,

Teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **I**
ABSTRACT ..... **II**
ÖNSÖZ ..... **III**
İÇİNDEKİLER ..... **IV**
TABLOLAR LİSTESİ ..... **VII**
ŞEKİLLER LİSTESİ ..... **VIII**
RESİMLER LİSTESİ ..... **IX**
KISALTMALAR ..... **X**
GİRİŞ **1**
ARAŞTIRMA TASARIMI VE YÖNTEM **3**
I. BÖLÜM **4**
1.KALKINMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ **4**
1.1 Kalkınma Kavramı **4**
1.2 Kalkınma ve Ekonomik Büyüme **6**
1.3 Kalkınma'nın Ölçülmesi **7**
1.3.1 Kişi Başına Düşen Gelir Yaklaşımı 8
1.3.2 Satınalma Gücü Paritesi Yaklaşımı 9
1.3.3 İnsani Gelişme Endeksi Yaklaşımı 11
1.4 Az Gelişmişlik **14**
1.4.1 Az Gelişmiş Ülkelerin Özellikleri 15
1.4.1.1 Ekonomik özellikler 15
1.4.1.2 Sosyo-Kültürel Özellikler 15
1.4.1.3 Demografik Özellikler 16
1.5 Kalkınma Stratejileri **16**
1.5.1 Dengeli ve Dengesiz kalkınma 16
1.5.1.1 Dengeli Kalkınma 17
1.5.1.2 Dengesiz Kalkınma 17
1.5.2 Sanayileşme Stratejileri ve Kalkınma 18
1.5.2.1 İthal İkamesi Kalkınma 18

1.5.2.2 İhracata Yönelik Kalkınma 19
1.6 Seçilmiş Ülkelerde Ekonomik Kalkınma Stratejisi Uygulamaları 19
1.6.1 Norveç Örneği 21
1.6.1.1Ekonomik ve Sosyal Göstergeler 22
1.6.2 Türkiye Örneği 26
1.6.2.1 Ekonomik ve Sosyal Göstergelerle Türkiye 28
II. BÖLÜM 32
2. KOSOVA'YA İLİŞKİN GENEL DEĞERLENDİRME 32
2.1 Kosova'nın Coğrafik Özellikleri 33
2.1.1 İklimsel Özellikleri 33
2.1.2 Hidrolojik Özellikleri 34
2.2 Nüfus Yapısı 35
2.3 Kosova Ekonomisi 37
2.3.1 Ekonomik Performans Düzeyi 38
2.3.2 GSYH Büyümesi 40
2.3.3 İstihdam Yapısı 42
2.3.4 Dış Ticaret 44
2.3.4.1 Kosova'nın Serbest Ticaret Anlaşmaları 46
2.4 Ekonomide Sektör Ağırlıkları 48
2.4.1 Tarım Sektörü 48
2.4.2 Sanayi Sektörü 50
2.4.3 Hizmet Sektörü 53
2.5 Kosova'da Toplumsal Cinsiyet Eşitliği 56
III. BÖLÜM 60
KOSOVA'DA GELİŞMİŞLİK DÜZEYİ VE MODEL ÖNERİSİ 60
3.MEVCUT GELİŞMİŞLİK DÜZEYİ 60
3.1 Ekonomik Göstergeler 61
3.1.1 Kişi Başına GSYH 61
3.1.2 Yoksulluk 64
3.2 Sağlık Göstergeleri 65
3.2.1 Beklenen Yaşam Süresi 66

3.2.2 Sağlık Kurumları 67
3.2.3 Sağlık Bütçesi 69
3.3 Eğitim 71
3.3.1 Eğitim Kurumları ve Öğrenci Sayısı 71
3.3.2 Eğitim Bütçesi 74
3.4 Kosova'nın Ekonomik Kalkınması İçin Bir Model Önerisi 75
3.4.1 Beşeri Sermayenin Güçlendirilmesi 78
3.4.2 Sanayi Sektörünün Önemi 79
3.4.3 İyi Yönetişim ve Hukukun Üstünlüğü 81
3.4.4 Altyapı Yatırımlarının Optimizasyonu 82
3.4.5 Sağlıkta Dönüşüm 83
3.4.5 Turizmde İnovasyon ve Rekabet Edilebilirlik 84
SONUÇ 92
KAYNAKÇA 96

TABLOLAR LİSTESİ

Tablo 1: Seçilmiş ülkelerin Kişi Başına Gelir Düzeyi 8
Tablo 2: 2019 İnsani Gelişme Endeksi'ne göre ülkelerin sıralaması 12
Tablo 3: 1935-2018 yıllar arasında Türkiye'nin nüfusu 29
Tablo 4: 1980-2018 yıllar arasında Türkiye'nin İGE sıralaması 30
Tablo 5: 1948-2011 yıllar arasında Kosova nüfusun etnik yapısı (%) 35
Tablo 6: 1921-2019 Kosova Nüfusu 36
Tablo 7: 2001-2019 Yıllar Arasında Kosova Ticareti(000 Euro) 44
Tablo 8: Kosova'da Tarım Arazi Kullanımı 2015-2019 49
Tablo 9: 2019 Yılında Kosova'da Tarım Ürünleri Üretiminde Kullanılan Araziler 50
Tablo 10: 2018 yılında Hizmetler Sektöründe Kayıtlı bazı işletme kategorileri 54
Tablo 11: Hizmetler Sektöründe İstihdam (Toplam İstihdamın yüzdesi) 55
Tablo 12: Kamu İşletmelerinde Yönetim Pozisyonları 57
Tablo 13: Cinsiyete göre işsizlik oranı 2012-2019 58
Tablo 14: Hanehalkı gelirinin ana kaynağına göre yoksulluk oranı (%) 2012-2017 65
Tablo 15: 2008-2018 Yılları Arasında Sağlık Kurumu Çalışanlarının Cinsiyet Yapısı . 68
Tablo 16: Kosova'da üniversite öncesi eğitim kurumları 72
Tablo 17: Kosova'da eğitim göstergeleri 2015-2020 73
Tablo 18: GSYH yüzdesi olarak eğitim harcamaları 2010-2019 74
Tablo 19: 2018-2019 Yılında Kosova'nın Turist Sayısı ve Yatak Kapasitesi 90

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1: SGP'ye göre kişi başına GSYH endeks değerleri, 2019 10
Şekil 2: 2001-2014 arasında Norveç nüfusu (Milyon)..... 23
Şekil 3: Norveç'te 1980-2018 arasında kişi başına düşen GSYİH (ABD $) 23
Şekil 4: 2000-2018 arasında Norveç'te işsizlik oranı 24
Şekil 5: OECD ülkelerinde gelir eşitsizliği - 2017..... 25
Şekil 6: Kosova GSYH (Milyar Dolar)..... 38
Şekil 7: Kosova ve komşu ülkeleri GSYH 2010-2019 39
Şekil 8: Kosova Ekonomisinde reel GSYH Büyüme Hızı (2008-2019)..... 40
Şekil 9: 2001-2019 Yıllar Arasında Kosova'da İşsizlik Oranı 43
Şekil 10: Kosova'nın Ürün Grupları Bazında İhracat ve İthalatı 2019(Milyon Euro) ... 46
Şekil 11: 2019 Yılında Tarım Arazilerinin Kullanımı 49
Şekil 12: Kosova ve Diğer Ülkelerin Linyit Rezervleri (Milyon Ton)..... 52
Şekil 13: Kosova'da Kişi Başına GSYH (Dolar)..... 61
Şekil 14: Balkan Ülkelerinin Kişi Başına GSYH 62
Şekil 15: Kosova'da Gini katsayısı..... 63
Şekil 16: Yoksulluk ve Aşırı Yoksulluk 2012-2017..... 64
Şekil 17: Kosova'da Doğuşta Beklenen Yaşam Süresi – 2011..... 67
Şekil 18: 2018 Yılı Sağlık Kurumlarında Çalışanların Cinsiyet Yapısı 69
Şekil 19: Sağlık Bütçesi 70
Şekil 20: Farklı ülkelerde GSYH'nın yüzdesi olarak eğitim harcamaları 75
Şekil 21: Kosova Ekonomik Kalkınma Modeli 77

RESİMLER LİSTESİ

Resim 1: Arnavutluk Alpleri 85
Resim 2: Şar Dağları 85
Resim 3: Miruşa Şelalesi 86
Resim 4: Badovci Gölü 86
Resim 5: Prizren Kalesi 87
Resim 6: Kosova Müzesi 88
Resim 7: Brezovica Kayak Merkezi 88

KISALTMALAR

AB :Avrupa Birliği
ABD :Amerika Birleşik Devletleri
AK :Avrupa Komisyonu
ASK :Kosova İstatistik Kurumu
BM :Birleşmiş Milletler
CEFTA :Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşması
DPT :Devlet Planlama Teşkilatı
EFTA :Avrupa Serbest Ticaret Birliği
GSMH :Gayri safi millî hasıla
GSYH :Gayrisafi Yurt İçi Hasıla
HÜNEE :Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü
İGE :İnsani Gelişme Endeksi
KBGD :Kişi Başına Gelir Düzeyi
KİT :Kamu İktisadi Teşebbüsleri
KOBİ :Küçük ve Orta Boy (Ölçekli) İşletme
NATO :Kuzey Atlantik Antlaşması Örgütü
OECD :İktisadi İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı
S.F.R.Y :Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti
SAA :İstikrar ve Ortaklık Anlaşması
SGP :Satınalma Gücü Paritesi
TÜİK :Türkiye İstatistik Kurumu
UAD :Uluslararası Adalet Divanı
UNDP :Birleşmiş Milletler Kalkınma Programı
UNMIK :Birleşmiş Milletler Kosova Geçici Yönetim Misyonu
WTO : Dünya Ticaret Örgütü

GİRİŞ

Günümüzde gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin temel hedeflerinin arasında ekonomik büyüme ve kalkınma yer almaktadır. Ülkelerin büyüme ve kalkınma yolunda sahip oldukları kaynaklar ve uyguladıkları stratejiler büyük öneme sahiptir. Az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin temel hedefi sahip oldukları mevcut kaynakları etkin kullanarak ve doğru stratejileri uygulayarak kalkınma hedeflerini gerçekleştirmektir.

Son yıllarda Kosova ekonomisinde ilerleme sağlanmış olsa da yeterli bir refah düzeyine ulaşılamamıştır. Kosova'nın coğrafi konumu, sahip olduğu doğal kaynaklar ve genç nüfusu doğru bir şekilde değerlendirilmemesi yeterli kalkınma düzeyine ulaşılmasını zorlaştırmaktadır. Refah düzeyinin arttırılması için gerekli yatırımların yapılması ve doğru stratejilerin uygulanması için gerekli ortamın hazırlanması Kosova'nın temel hedefleri arasında yer alması gerekmektedir.

Bu çalışmada kalkınma stratejileri analiz edilerek Kosova ekonomisi değerlendirmiş ve ülkenin kalkınması için gerekli stratejiler ele alınmıştır. Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde literatür taraması yapılarak kalkınma kavramı incelenmiştir. Kalkınma odaklı ilk adımlardan biri az gelişmişliğin bilincine varıp onu ortadan kaldırmak için kararların alınmasıdır. Dolayısıyla kalkınmayı incelerken az gelişmişlik kavramı da analiz edilmiştir. Kalkınmanın ölçülmesinde kullanılan en kapsamlı yaklaşım olan İnsani Gelişme Endeksi'ne de bu bölümde yer verilmiştir. Kalkınma stratejileri ele alınarak seçilmiş ülkelerin ekonomik durumu ve kalkınma yolunda uyguladıkları strateji ve politikaları incelenmiştir.

Çalışmanın ikinci bölümünde Kosova ile ilgili genel bir değerlendirme yapılmıştır. İlk olarak tarihçesi ve coğrafi özellikleri irdelenerek daha sonra ekonomik durumu ele alınmıştır. Kosova'nın ekonomik durumu, GSYH, işsizlik, dış ticaret gibi makro ekonomik göstergeler üzerinden analiz edilmiştir. Kosova ekonomisinde önemli bir faktör olmasından dolayı Kosova'nın sahip olduğu yeraltı zenginlikleri de bu bölümde incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise Kosova'nın gelişmişlik düzeyi analiz edilerek, ekonomik kalkınma düzeyinin arttırılması için bir model önerisi oluşturulmuştur. Kosova'da dış ticaret açığı, yatırımların eksikliği, yüksek işsizlik oranı ve diğer önemli sorunları insanların refah düzeyini etkilemektedir. Bu sorunların ortadan kaldırılması veya azaltılması ve aynı zamanda refah düzeyinin arttırılması için Kosova'nın odaklanması gereken konular ele alınarak, yapılması gereken çalışmalar da analiz edilmiştir. Bu analizin temel sebebi Kosova'da ekonomik ilerlemenin yanı sıra insanların yaşam standartlarının yükseltilmesi konusundaki gereklilikten kaynaklanmaktadır.

Araştırma Tasarımı ve Yöntem

Kosova'nın ekonomik büyümesi ve kalkınması konusunda az sayıda çalışmanın bulunması ve Kosova'nın İnsani Gelişme Raporu gibi uluslararası raporlarda yer almamasından dolayı bu araştırmada kullanılan veriler büyük ölçüde Kosova'nın ilgili kurumlarının raporlarından alınmıştır. Çalışmada literatür taraması ve doküman incelemesi yapılmış, Kosova'da uygulanan kalkınma politikaları incelenmiş, ekonomik büyüme ve kalkınmaya ilişkin ikincil veriler kullanılmıştır.

Çalışmada betimleyici araştırma yöntemi kullanılmıştır. Betimleyici araştırma, incelenen konu hakkında genel bir bakış açısı kazanmak için uygun bir araştırma yöntemi olması nedeni ile seçilmiştir. Betimleyici araştırmalarda, araştırılan konu araştırmacı tarafından doğal haliyle incelenir ve betimlenir. Betimleyici araştırmalar araştırmaya hipotezle başlamadığı, olgular arasında nedensellik ilişkisi aramadığı, açıklama ve tahmin amacına yönelik olmadığı için nitel yöntemle yürütülürler.

Çalışmada betimleyici araştırma türlerinden karşılaştırmalı araştırma uygulanmıştır. Karşılaştırmalı araştırma, sosyal bilimlerde çeşitli ülkelerin belirli özellikler açısından karşılaştırılmasını amaçlayan araştırmalara verilen genel addır(Walliman, 2006:40). Karşılaştırmalı araştırmaların amacı, geçmişte yaşanan olayları inceleyerek güncel olayları yorumlamak ya da geleceğe yönelik projeksiyonlar geliştirmektir. Çalışmada kalkınma stratejileri açısından Norveç ve Türkiye incelenerek, Kosova'da uygulanma olasılıkları değerlendirilmiştir. Kosova'nın kalkınmışlık düzeyinin geliştirilmesine yönelik politikalara ilişkin önerilere yer verilmiştir.

I. BÖLÜM

1.KALKINMANIN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Bu bölümde kalkınma kavramını farklı görüşlere ve akımlara göre değerlendirerek, kalkınmanın ölçülmesinde kullanılan yöntemler ve elde edilen sonuçlar incelenmiştir. Kalkınmanın temel konusu olan az gelişmiş ülkelerin özellikleri ve kalkınma sürecinde izlenmesi gereken stratejiler de bu bölümde yer almaktadır.

1.1 Kalkınma Kavramı

Kalkınma iktisadının bir disiplin olarak ortaya çıkışı 1930'larda başlamasıyla birlikte asıl önemini İkinci Dünya Savaşından sonra kazanmıştır. Kalkınma ekonomisinin İkinci Dünya Savaşından sonra bir disiplin olarak ortaya çıkışından günümüze kadar kavram, ekonomik yönü itibariyle değerlendirilmiştir(Yavilioğlu, 2002: 63). İkinci Dünya Savaşı sonrasında teknolojinin değişmesiyle birlikte toplum yapısı da değişmiştir. Tarıma dayalı bir toplumdan sanayi toplumuna geçiş yapılmıştır dolayısıyla toplumda kalkınma bilinci oluşmaya başlamıştır(Çelik, 2009: 83).

Kalkınma kavramı farklı dönemlerde büyüme, gelişme, modernleşme gibi değişik anlamlarda kullanılmıştır, dolayısıyla kalkınma kavramının tanımlanmasında da bazı farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Ancak bütün bu tanımların ortak noktası olarak kabul edilen olgu, iktisadi kalkınmanın üretim artışının yanında sosyal değişmelerini de içermesidir.

Ekonomik kalkınma temelde insanoğlunun ekonomik koşullarının nasıl değiştiğini göstermektedir, ancak insanoğlunun daha iyi bir yaşama olan ihtiyacı sadece ekonomik koşullarla sınırlandırılmamaktadır. Dolayısıyla kalkınma tanımının içerisinde ekonomik koşullarının yanı sıra, bu koşulların belirleyicisi olan eğitim, kültürel ve diğer sosyal unsurları da yer alması gerekmektedir(Erbay & Özden, 2013: 4).

Kalkınma kavramı, büyümeyi de içeren daha geniş kapsamlı bir süreci ifade etmekte ve Berber'e göre farklı yaklaşımları birleştirerek kalkınmanın tanımlaması şu şekilde yapılabilir*;* Bir ülkede üretim ve gelir artışıyla ifade edilen büyümenin yanı sıra ekonomik, sosyal, kültürel ve diğer alanlarda yapısal değişimin birlikte yaşanması sürecine iktisadi kalkınma denir(Berber, 2015: 11). Flammang'a göre de ekonomik kalkınma kavramı, niteliksel değişme yolunda olan gelişmeye işaret etmektedir. Bu durumda ekonomik kalkınma hem daha fazla çıktı hem de teknik ve kurumsal yapıdaki değişmeleri kapsamaktadır(Doğan, 2011: 48). Kaynak ise kalkınma kavramını bu şekilde tanımlamaktadır*;* İktisadi kalkınma bir ülkenin üretim yapısının yüksek katma değerli ürünler üretecek biçimde dönüştürülmesi ve üretilen ürünlerinin o toplumu oluşturan gelir grupları arasında adaletli bir şekilde dağıtılarak refah düzeyinin yükseltilmesidir(Kaynak, 2009: 63). Gasper'e göre genel anlamda kalkınma; bir ulusun arzu edilen şekilde ekonomik gelişme süreci ortaya koyabilmesi amacıyla, ulusal ekonomiyi bir bütün olarak düzenlenmesidir. Daha geniş anlamda ise kalkınma, bir toplumda ekonomik, toplumsal ve siyasal alanda arzu edilen her türlü gelişme olarak tanımlanmaktadır. Tarihsel olarak kalkınma, az gelişmiş ülkelerde ortaya çıkan büyük ölçüde beşeri acıların azaltılması ve maddi refahı arttırmaya yönelik potansiyelin harekete geçirilmesi anlamına gelmektedir(Doğan, 2011: 49).

Bu tanımlardan yola çıkarak kalkınma ile ilgili bir sonuç çıkarmak gerekirse, iktisadi kalkınma üretim artışının yanında bir de sosyal ve yapısal değişmelerin ve bireylerin refah artışının gerçekleştiği bir durumu ifade etmektedir. Başka bir değişle, kalkınma daha çok nitel bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Kalkınma tanımındaki temel vurgu olan yapısal değişim kavramı aslında az gelişmiş ülkelerdeki ilerlemeyi, başka bir ifade ile mevcut durumun daha iyiye gitmesini göstermektedir. Bu durumu tarım, sanayi ve hizmet sektörlerinin ekonomideki yerini analiz ederek de açıklamak mümkündür. Gelişmenin yada yapısal değişiminin ilk başladığı zamanda tarım sektörünün payı diğer sektörlere göre oldukça yüksektir. Gelişme süreci ilerledikçe bu sefer tam tersi bir durum ortaya çıkacaktır, yani sanayi ve hizmet sektörlerinin ekonomideki yeri artarken tarım sektörü daha düşük bir yere sahip olacaktır. Bu gidişle de belli bir süre sonra üç sektör arasında bir denge oluşacaktır.

Ülkelerin kalkınması, bireylerin hayat standartlarının arttırılması için son derece önemlidir. İktisadi analiz, bireylerin davranışlarının rasyonel şekilde gerçekleştirmesini öngörmektedir. Bunu farklı bir boyuta taşıyarak incelendiğinde ise ülkeler için de aynı durumun geçerli olduğunu görebiliriz. Devletlerin ortaya çıkışından beri sürekli gelişme ve güç kazanma gibi hedefleri vardır. Nüfusun giderek arttığı ve ihtiyaçların karşılanmasında zorluklar ortaya çıktığında bu hedefler daha da güçlenerek ve farklı bir boyuta gelmektedir. Bunun sonucunda kalkınma kavrami özellikle son yıllarda ülkelerin temel hedeflerinden arasında yer almaya başlamıştır. Bu durum hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkeler için geçerlidir.

Gelişmiş ülkelerde iktisadi büyümenin sağlanmış olması kalkınmaya önemli katkı sağlamaktadır. Diğer taraftan gelişmekte olan ya da az gelişmiş ülkelere bakıldığında, büyük altyapı sorunların olması, iktisadi büyümeyi gerçekleştirmek için gerekli kaynakların ve üretim tekniklerinin olmaması gibi unsurların kalkınmanın önünde çok büyük engel olduğunu söyleyebiliriz. Ülkeler arasındaki bu gelişmişlik farklılıklarına neden olan faktörlerin incelenerek bir çözüm bulunması da günümüzün en önemli önceliklerin arasında yer almaktadır.

1.2 Kalkınma ve Ekonomik Büyüme

Kalkınma kavramının çok yönlü olması nedeni ile literatürde birçok kavramla aynı anlamda kullanıldığını görülmektedir. Özellikle büyüme ve kalkınma en çok birbirinin yerine kullanılan kavramlardır, bunun en önemli sebebi de ikisinin temelinde ekonomik koşullarının iyileştirilmesi amacının yer almasıdır. Ancak iki kavram ayrı ayrı incelendiğinde aralarındaki farklılıklar karşımıza çıkmaktadır.

Ekonomik büyüme tek boyutlu iken, iktisadi kalkınma çok boyutlu bir olgudur. Yani ekonomik büyüme sadece üretim artışı yada kişi başına düşen milli geliri dikkate alırken, kalkınma ekonomik göstergelerin yanında bir de sosyal ve siyasal göstergeleri de kapsamaktadır. Niceliksel ve niteliksel yaklaşımları açısından incelendiğinde de büyüme ve kalkınma arasında bir fark olduğunu görülmektedir. Büyüme nicel bir

kavram olarak nitelendirilirken, kalkınma ise ekonomik faktörlerinin yanısıra sosyal ve toplumsal faktörlerini de içerdiğinden daha geniş ve büyümeyi de içeren nitel bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu iki kavramı ayıran başka bir nokta ise odaklandıkları unsurlardır. Büyüme gelişmiş ülkelerin tam istihdamın sağlanması konusu ile ilgilenirken, kalkınma daha çok az gelişmiş ülkelerin sorunlarına yönelmektedir.

Büyüme veya kalkınmayı harekete geçiren etkenlerin çıkış noktası birbirinden farklılaşmaktadır. Büyüme genellikle içsel faktörlerin etkisiyle gerçekleşen bir süreç olarak kabul edilirken, kalkınma dışsal faktörlerin uyardığı bir süreç olarak kabul edilir. Bu yaklaşım, büyümenin kendiliğinden ortaya çıkan bir durum olduğunu savunurken, kalkınmanın uyarılma nitelikte olabileceğini kabul etmektedir. Yani, büyüme herhangi bir politika veya strateji uygulamaksızın gerçekleştirilebilir, çünkü insanlar rasyonel davranarak hayatını devam ettirebilmek için üretimde bulunacaktır. Diğer taraftan kalkınmanın gerçeleştirilebilmesi için ise yapısal değişiklikleri yapabilecek gerek strateji gerekse planlama suretiyle mutlaka dıştan bir müdahalenin olması gerekmektedir(Berber, 2015: 15).

1.3 Kalkınma'nın Ölçülmesi

Ekonomik gelişme ülkelerin en önemli hedefleri arasında yer almaktadır. Ancak ekonomik gelişme insanların refah artışını sağlamak konusunda tek başına yeterli değildir. Bunun için ekonomik gelişmenin yanısıra sosyal alanlardaki gelişmeye de önem verilmektedir. Bunu gerçekleştirmek için ülkeler çeşitli faaliyet, strateji ve politikalar uygulamaktadır. Uygulanan bu strateji ve politikaların sonuçlarını ölçmek ve analiz etmek de bu faaliyetlerin arasında yer almaktadır ve bu süreçte önemli bir yere sahiptir.

Kalkınma'nın ölçülmesi, ülkelerin gelişmişlik seviyesine göre hangi sırada yer aldıklarını göstermektedir. Kalkınmanın ölçümü geniş kapsamlı ve karmaşık bir olgudur. Bunun temel nedeni, bu ölçülmede ekonomik değerleri ile birlikte sosyo-

kültürel, demografik, beşeri, sağlık gibi birçok faktörlerinin de yer almasıdır. Dolayısıyla kalkınmayı ölçerken kullanılan yaklaşımlar;

- Kişi başına düşen gelir yaklaşımı
- Satınalma gücü paritesi yaklaşımı ve
- İnsani gelişim endeksidir.

1.3.1 Kişi Başına Düşen Gelir Yaklaşımı

Kişi başına düşen gelir yaklaşımı, ülkelerin karşılaştırılmasında kullanılan en önemli ölçütlerden biridir. Ancak her ülkenin kendi para birimini kullandığını dikkate alındığında bu yaklaşımın birtakım eksiklikleri olduğu görülmektedir. Bunlardan en önemlisi kur sorunudur. Uluslararası ölçekte bir karşılaştırmada her ülkenin para birimi kullanılmaz. Bu durumda döviz kurlarını kullanarak her ülkenin para birimi ortak bir para birimine dönüştürülür. Bu işlem genellikle dolar bazından yapılır ve döviz kuru yöntemi olarak adlandırılır. Kişi başına düşen gelir yaklaşımına göre ülkeler üç ana gruba ayrılmaktadır; düşük gelirli ülkeler, orta gelirli ülkeler ve yüksek gelirli ülkeler.

Tablo 1: Seçilmiş ülkelerin Kişi Başına Gelir Düzeyi

Düşük gelirli ülkeler		**Alt orta gelirli ülkeler**		**Üst orta gelirli ülkeler**		**Yüksek gelirli ülkeler**	
Ülke	**KBGD**	**Ülke**	**KBGD**	**Ülke**	**KBGD**	**Ülke**	**KBGD**
Tacikistan	870.788	Ukrayna	3,659.031	Türkiye	9,126.561	Almanya	46,445.249
Afganistan	507.103	Filipinler	3,485.084	Kosova	4,417.524	Fransa	40,493.929

Kaynak: World Bank, GDP per capita, 01.02.2021

Kişi başına düsen gelir yaklaşımının güvenilirliğini etkileyen bazı unsurlar mevcuttur. Bunlardan biri de bu yaklaşımı kullanarak yapılan hesaplamalarda fiyatlandırılmayan mal ve hizmetlerin yer almamasıdır. Azgelişmiş ülkelerde bazı mal ve hizmetler sadece öz tüketim amacıyla üretilir, dolayısıyla GSMH hesaplamalarda yer almazlar. Bu durumda kişi başına düşen gelir daha düşük olacak ve bu yaklaşımın güvenilirliğini azaltacaktır. Aynı sonucu gösteren benzer bir sorun da kayıtdışı ekonominin kayıt altında alınmamasıdır. Döviz kurun serbest piyasada değil de otoriter birimlerin tarafından belirlenmesi de GSMH hesaplamalarında değişiklik gösterecektir. Bu nedenle bazı durumlarda kişi başına düşen gelir yaklaşımı yetersiz kalmaktadır.

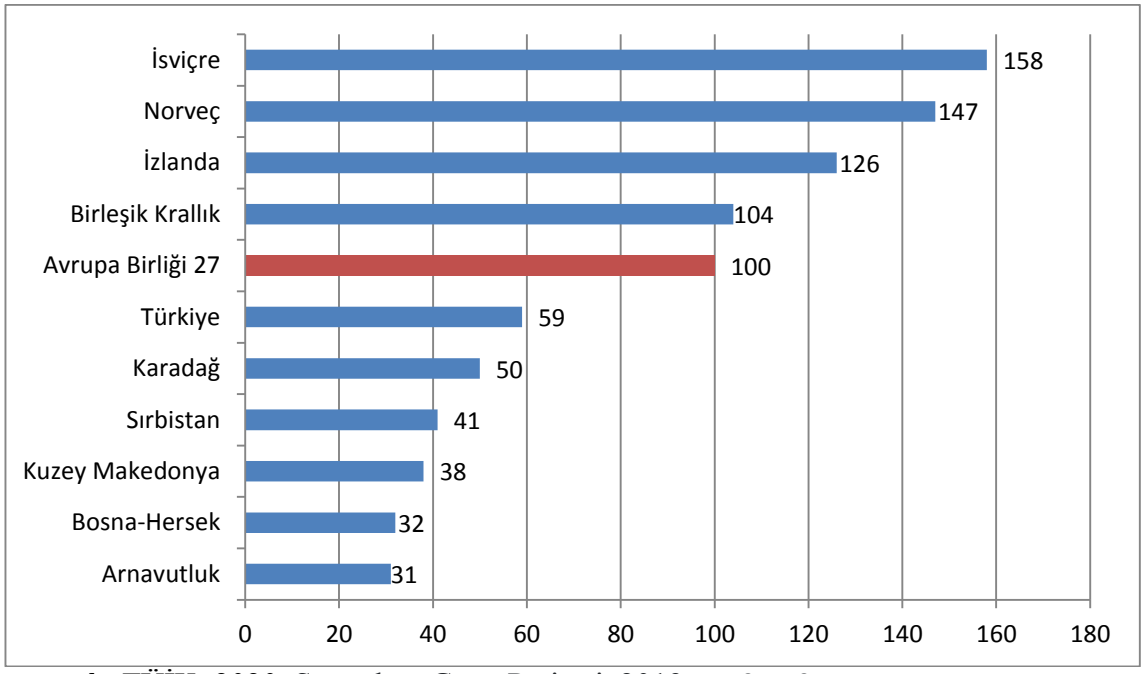
1.3.2 Satınalma Gücü Paritesi Yaklaşımı

Kişi başına düşen gelir yaklaşımında ülkelerin para birimleri ortak bir para birimine dönüştürülmesi için döviz kuru yöntemi kullanılmaktadır. Ancak bu kur hesaplamalarında sadece dış ticarete konu olan malların fiyatları dikkate alındığından hesaplanan gelir de olduğundan daha düşük gösterilmektedir, bu da ülkeler arasındaki gelişmişlik farkının artmasına neden olmaktadır. Bu eksikliği giderebilmek için de satın alma gücü paritesi kullanılmaktadır.

Uluslararası gelişmişlik karşılaştırmalarda kullnılan kişi başına GSMH rakamları ortak bir döviz kuruna dönüştürülmektedir. Buna Satınalma Gücü Paritesi yöntemi denir. Satınalma Gücü Paritesi ülkenin reel satınalma gücünü göstermekte ve belirli bir mal ve hizmet sepetinin çeşitli ülkelerde satın alınması için gerekli olan ulusal para tutarlarının birbirine oranı olarak tanımlanmaktadır(Özoy, vd: 8).

Satın alma gücü paritesi yaklaşımında dış ticarete konu olmayan mallar da dikkate alınmaktadır dolayısıyla bu yaklaşımı kullanarak yapılan hesaplamalar ile daha güvenilir sonuçlar elde edilmektedir.

Şekil 1: SGP'ye göre kişi başına GSYH endeks değerleri, 2019

Kaynak: TÜİK, 2020, Satınalma Gücü Paritesi, 2019, 12.01.2021

Eurostat tarafından hazırlanan 2019 SGP'ye göre kişi başına GSYH endeksi çalışmasında 27 AB üyesi ülke, 3 Avrupa Serbest Ticaret Birliği (EFTA) ülkesi (İsviçre, İzlanda ve Norveç), 5 aday ülke (Türkiye, Kuzey Makedonya, Karadağ, Sırbistan ve Arnavutluk), 1 potansiyel aday ülke (Bosna-Hersek) ve Birleşik Krallık yer almaktadır. SGP'ye göre kişi başına GSYH endeksi 2019 yılı sonuçlarına göre 27 Avrupa Birliği (AB) ülkesi ortalaması 100 olmuştur. Karşılaştırmalarda yer alan 37 ülke arasında SGP'ye göre kişi başına GSYH endeksi en düşük ülke 31 ile Arnavutluk oldu. Türkiye'de bu değer 59 olmuştur ve AB ortalamasının %41 altında kalmıştır (TÜİK, 2019).

Kişi başına düşen gelir yaklaşımına göre daha güvenilir olsa da satınalma gücü paritesi yaklaşımının da birtakım eksiklikleri söz konusudur. Bunlardan en önemlisi bu yaklaşımın sadece ekonomik bazlı olmasıdır, dolayısıyla çok boyutlu bir yapıya sahip olan ekonomik kalkınmanın ölçülmesinde yetersiz kalacaktır.

1.3.3 İnsani Gelişme Endeksi Yaklaşımı

İnsani gelişme, kalkınmanın merkezine insanı koyarak bireylerin daha yüksek bir yaşam kalitesine ulaşılmasına odaklanmaktadır. UNDP 1990 yılındaki İnsani Gelişme Raporu'nda insani gelişmeyi şu şekilde tanımlamıştır*:* İnsani gelişme, insanların seçeneklerini çoğaltma sürecidir. Temelde bu seçenekler sınırsız olabilmekte ve zaman içinde değişebilmektedir. Fakat gelişimin tüm aşamalarda temel olan üç tanesi; uzun ve sağlıklı bir yaşam sürmek, bilgi edinmek ve iyi bir yaşam standardı için gerekli olan kaynaklara ulaşmaktır. Bu seçeneklerin olmadığı durumlarda diğer birçok seçeneğe ulaşmak mümkün değildir**(**UNDP 1990 Human Development Report: 10) aktaran(Yıldız, 2015: 38).

İnsani Gelişme kavramının temelinde Amartya Sen'in yapabilirlik yaklaşımı yer almaktadır. Yapabilirlik, bir şeyi yapabilme veya bir işlev kazanma potansiyeline sahip olmak anlamına gelmektedir. Başka bir ifade ile yapabilirlik bir özgürlük biçimidir, yani belli bir yaşam standardı elde edebilme özgürlüğüdür. Sen'e göre kalkınmanın merkezinde bireyler yer almaktadır ve temel amacı bireylerin önem verdiği değerlere ulaşabilme potansiyelidir(Sen,1999) aktaran (Gürses, 2009: 341-342).

Birleşmiş Milletler tarafından oluşturulan insani gelişim endeksi, üç temel gösterge üzerine inşa edilmiştir. Bunlar:

a: **Yaşama süresi**; Doğumdan itibaren ortalama hayat beklentisi ile ölçülmektedir

b: **Eğitim durumu**; Ülkenin eğitim durumunu yansıtmaktadır

c: **Hayat standardı**;Satınalma gücü paritesi cinsinden kişi başına düşen gelir ile ölçülmektedir(Berber, 2015: 211-212).

Tablo 2: 2019 İnsani Gelişme Endeksi'ne göre ülkelerin sıralaması

Sıra	Ülke	İGE 2019	Sıra	Ülke	İGE 2019	Sıra	Ülke	İGE 2019
1	Norveç	0.957	**64**	Kuveyt	0.806	**127**	Guatemala	0.663
2	İrlanda	0.955	**64**	Serbistan	0.806	**128**	Nikaragua	0.660
2	İsviçre	0.955	**66**	Mauritius	0.804	**129**	Butan	0.654
4	Hong Kong, Çin (SAR)	0.949	**67**	Şeyşeller	0.796	**130**	Namibya	0.646
4	İzlanda	0.949	**67**	Trinidad ve Tobago	0.796	**131**	Hindistan	0.645
6	Almanya	0.947	**69**	Arnavutluk	0.795	**132**	Honduras	0.634
7	İsveç	0.945	**70**	Küba	0.783	**133**	Bangladeş	0.632
8	Avustralya	0.944	**70**	İran	0.783	**134**	Kiribati	0.630
8	Hollanda	0.944	**72**	Sri Lanka	0.782	**135**	Sao Tome ve Principe	0.625
10	Denmark	0.940	**73**	Bosna-Hersek	0.780	**136**	Mikronezya (Federal Devletl.)	0.620
11	Finlandiya	0.938	**74**	Grenada	0.779	**137**	Laos(Demokr. Halk. Cumhuriyeti)	0.613
11	Singapur	0.938	**74**	Meksika	0.779	**138**	Esvatini Krallığı	0.611
13	Birleşik Krallık	0.932	**74**	Saint Kitts ve Nevis	0.779	**138**	Gana	0.611
14	Belçika	0.931	**74**	Ukrayna	0.779	**140**	Vanuatu	0.609
14	Yeni Zelanda	0.931	**78**	Antigua ve Barbuda	0.778	**141**	Doğu Timor	0.606
16	Kanada	0.929	**79**	Peru	0.777	**142**	Nepal	0.602
17	ABD	0.926	**79**	Tayland	0.777	**143**	Kenya	0.501
18	Avusturya	0.922	**81**	Ermenistan	0.776	**144**	Kamboçya	0.594
19	İzrael	0.919	**82**	Kuzey Makedonya	0.774	**145**	Ekvator Ginesi	0.592
19	Japonya	0.919	**83**	Kolombya	0.767	**146**	Zambiya	0.584
19	Lihtenştayn	0.919	**84**	Brezilya	0.765	**147**	Myanmar	0.583
22	Slovenya	0.917	**85**	Çin	0.761	**148**	Angola	0.581
23	Kore	0.916	**86**	Ekvador	0.759	**149**	Kongo	0.574
23	Lüksemburg	0.916	**86**	Saint Lucia	0.759	**150**	Zimbabve	0.571
25	İspanya	0.904	**88**	Azerbaycan	0.756	**151**	Solomon Adaları	0.567
26	Fransa	0.901	**88**	Dominik Cumh.	0.756	**151**	Suriye	0.567
27	Çek Cumhuriyeti	0.900	**90**	Moldova	0.750	**153**	Kamerun	0.563
28	Malta	0.895	**91**	Cezayir	0.748	**154**	Pakistan	0.557
29	Estonya	0.892	**92**	Lübnan	0.744	**155**	Papua Yeni Gine	0.555
29	İtalya	0.892	**93**	Fiji	0.743	**156**	Komorlar	0.554
31	Birleşik Arap Devletleri	0.890	**94**	Dominika	0.742	**157**	Moritanya	0.546
32	Yunanistan	0.888	**95**	Maldivler	0.740	**158**	Benin	0.545
33	Kıbrıs	0.887	**95**	Tunus	0.740	**159**	Uganda	0.544

34	Litvanya	0.882	**97**	Saint Vincent ve Grenadinler	0.738	**160**	Ruanda	0.543
35	Polonya	0.880	**97**	Surinam	0.738	**161**	Nijerya	0.539
36	Andorra	0.868	**99**	Moğolistan	0.737	**162**	Fildişi Sahili	0.538
37	Letonya	0.866	**100**	Botsvana	0.735	**163**	Tanzanya(Birl.Cumh.)	0.529
38	Portekiz	0.864	**101**	Jamaika	0.734	**164**	Madagaskar	0.528
39	Slovakya	0.860	**102**	Ürdün	0.729	**165**	Lesotho	0.527
40	Macaristan	0.854	**103**	Paraguay	0.728	**166**	Cibuti	0.524
40	Suudi Arabistan	0.854	**104**	Tonga	0.725	**167**	Togo	0.515
42	Bahreyn	0.852	**105**	Libya	0.724	**168**	Senegal	0.512
43	Şili	0.851	**106**	Özbekistan	0.720	**169**	Afganistan	0.511
43	Hırvatistan	0.851	**107**	Bolivya(Çokuluslu Devleti)	0.718	**170**	Haiti	0.510
45	Katar	0.848	**107**	Endonezya	0.718	**170**	Sudan	0.510
46	Arjantin	0.845	**107**	Filipinler	0.718	**172**	Gambiya	0.496
47	Brunei	0.838	**110**	Belize	0.716	**173**	Etiyopya	0.485
48	Karadağ	0.829	**111**	Samoa	0.715	**174**	Malavi	0.483
49	Romanya	0.828	**111**	Türkmenistan	0.715	**175**	Kongo(Demokratik Cumhuriyeti)	0.480
50	Palau	0.826	**113**	Venezuela(Bolivarian Cumh.)	0.711	**175**	Gine Bissau	0.480
51	Kazakistan	0.825	**114**	Güney Afrika	0.709	**175**	Liberya	0.480
52	Rusya	0.824	**115**	Filistin Devleti	0.708	**178**	Gine	0.477
53	Belarus	0.823	**116**	Mısır	0.707	**179**	Yemen	0.470
54	Türkiye	0.820	**117**	Marshall adaları	0.704	**180**	Eritre	0.459
55	Uruguay	0.817	**117**	Vietnam	0.704	**181**	Mozambik	0.456
56	Bulgaristan	0.816	**119**	Gabon	0.703	**182**	Burkina Faso	0.452
57	Panama	0.815	**120**	Kırgızistan	0.697	**182**	Sierra Leone	0.452
58	Bahamalar	0.814	**121**	Fas	0.686	**184**	Mali	0.434
58	Barbados	0.814	122	Guyana	0.682	185	Burundi	0.433
60	Umman	0.813	123	Irak	0.674	185	Güney Sudan	0.433
61	Georgia	0.812	124	El Salvador	0.673	187	Çad	0.398
62	Kosta rika	0.810	125	Tacikistan	0.668	188	Orta Afrika Cum.	0.397
62	Maleyza	0.810	126	Yeşil Burun Cumhuriyeti	0.665	189	Nijer	0.394

Kaynak: UNDP, Human Development Report 2020, 11.02.2021

2019 İGE'ye göre, çok yüksek insani gelişme göstererek 0,957 puanla Norveç birinci sırada, 0,955 puanla ise İrlanda ve İsviçre ikinci sırada yer almaktadır. Nijer 0,394 puanla ise düşük insani gelişme gösteren ülkeler arasında ve sıralamada son sırada yer almaktadır. Türkiye, 0,820 değeriyle ülkeler arasında 54'üncü olmuştur. Bu

da Türkiye'yi oldukça yüksek bir insani gelişim kategorisine yer aldığını göstermektedir.

İGE'nin değeri 0 ile bir arasında bir değerdir. Endeks değeri 1'e yaklaştıkça o ülkenin gelişme açısından durumun daha iyi olduğunu, 0'a daha yakın olduğu zaman ise durumundaha kötü olduğunu göstermektedir.

İGE'nin olulştuğu göstergeleri baz alarak, diğer yaklaşımlara göre daha geniş ve çok boyutlu bir yaklaşım olduğunu söylemek mümkündür. Ekonomik kalkınma ölçülmesinde İGE'nin kullanımı ile ekonomik değerlerinin yanısıra bireylerin refah göstergelerini de ön plana çıkarılmaktadır, dolayısıyla elde edilen sonuçlar daha kapsamlı ve güvenilirdir.

1.4 Az Gelişmişlik

Az gelişmişlik toplumların en büyük sorunların arasında yer almaktadır. Kalkınma yolunda atılan en önemli adımlardan biri de az gelişmişliğin bilincine varıp onu ortadan kaldırmak için kararların alınmasıdır.

Az gelişmişliği tanımlarken kullanılan üç temelkriter arasında uluslararası gelişme farklılıkları, ekonomik kaynakların kullanım potansiyeli ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanması yer almaktadır(Özoy, vd: 12).

Uluslararası gelişme farklılıklarına göre, uluslararası ölçekte yapılan gelişmişlik sıralamasında en alt kısmında yer alan ülkeler az gelişmiş ülkelerdir. Her ülkenin bir potansiyel üretim düzeyi mevcuttur. Potansiyel üretim düzeyi bir ülkede ekonomik kaynaklarının tam ve etkin bir şekilde kullanımıdır. Kaynakların kullanım durumu da gerçekleşen ve potansiyel durumun karşılaştırılmasıyla elde edilir. Ekonomik kaynakların kullanım potansiyeline göre az gelişmiş ülkeler, gerçekleşen üretim düzeyin potansiyel üretim düzeyinden daha düşük olan ülkelerdir.

Toplumsal ve bireysel temel ihtiyaçların karşılanmasına göre ise, bireylerin temel ihtiyaçları olan beslenme, eğitim, barınma gibi ihtiyaçları karşılayamayan ülkeler, az gelişmiş ülkeler arasında yer almaktadır.

1.4.1 Az Gelişmiş Ülkelerin Özellikleri

Az gelişmişlik her yerde aynı koşullarda ortaya çıkan bir olgu değildir, dolayısıyla farklı ülkelerde farklı özellikler sergilemektedir. Bu özellikleri ekonomik, sosyo-kültürel ve demografik olmak üzere üç ana gruba ayırarak incelemek mümkündür.

1.4.1.1 Ekonomik özellikler

Az gelişmiş ülkelerin ekonomik özelliklerini incelediğimizde öne çıkan en önemli unsurları kişi başına düşen milli gelir, tarım sektörünün ekonomideki yeri, gelir dağılımı, işletme ölçeği gibi unsurlar yer almaktadır. Bu ülkelerin en önemli özelliklerden biri kişi başına düşen gelirin düşük olmasıdır. Bunun yanında gelir dağılımında da adaletsizlik söz konusudur.

Gelişmekte olan ülkelerde, nüfusun büyük bir kısmı tarım sektöründe faaliyet göstermektedir ve milli gelir içinde en yüksek payı tarım sektörü almaktadır. Bu sektörde faaliyette bulunanların verimlilikleri çok düşüktür ve istihdam edilenlerin bir kısmı gizli işsiz durumundadır(Dinler, 2010: 594). Bu ülkelerde aile işletmeleri yaygındır ve kullandıkları teknoloji yetersiz olduğundan genellikle küçük ölçektedir.

1.4.1.2 Sosyo-Kültürel Özellikler

Az gelişmiş ülkelerde okuma yazma bilmeyenlerin sayısı oldukça yüksektir ve eğitim kurumları yetersizdir. Bu ülkelerde rastlanan diğer bir negatif olgu da eğitim sürecinde kız erkek çocukların ayırımın yapılmasıdır ve bunun sonucunda kız

çocukları toplumun içinde her zaman arka planda kalmaktadır. Toplumlar genellikle yeniliklere kapalıdır.

1.4.1.3 Demografik Özellikler

Gelişmekte olan ülkelerde, nüfus artış oranı ve çocuk ölüm oranının son derece yüksek olmasına karşın, ortalama ömür kısadır. Yetersiz beslenme ve yetersiz sağlık hizmetleri, modern tıp yanında "medikal folk" denilen kocakarı ilaçları ile tedavi yöntemleri buna neden olarak gösterlimektedir(Dinler, 2010: 595). Bu ülkelerde kırsal kesimlerden kentlere doğru bir göç söz konusudur ve göç edenlerin genellikle düşük gelirli kesimden olduğundan dolayı kentlerde konut sorunu ortaya çıkmaktadır.

1.5 Kalkınma Stratejileri

Ekonomik anlamda strateji, bir ekonominin bir amaca ulaşmak için izleyeceği politika ve faaliyetler bütünüdür. Az gelişmiş ülkelerin temel hedefi kalkınma olduğuna göre, bunu başarabilmek için izlenmesi gereken yol kalkınma stratejileri tarafından belirlenecektir.

Az gelişmiş ya da gelişmekte olan ülkeler kalkınma politikaları doğrultusunda uygun kalkınma stratejileri seçmek durumundadır. İktisatçılar tarafından üretilen çeşitli kalkınma stratejileri arasında dengeli kalkınma ve dengesiz kalkınma stratejisi de yer almaktadır. Bu stratejilerin hangisini seçecekleri konusunu da ülkelerin kalkınma alanında izleyeceği yol belirlemektedir(Ünlüönen & Tayfun, 2008: 275).

1.5.1 Dengeli ve Dengesiz kalkınma

Bu kısıma kalıknma stratejileri dengeli ve dengesiz kalkınma olmak üzere iki temel ayırıma tabi tutularak ele alınacaktır. İki stratejinin ortaya çıkış noktaları ve benimsediği unsurları değerlendirilecektir.

1.5.1.1 Dengeli Kalkınma

Dengeli kalkınma modeli, talep yetersizliği varsayımına dayanmaktadır. Bu varsayıma göre, az gelişmiş ülkelerde, bireylerin satın alma güçlerinin düşük olması nedeniyle piyasa sınırlıdır ve yeni yatırımlar sonucunda ortaya çıkacak ek üretimin pazar bulma imkanları da çok az olacaktır. Dengeli kalkınmayı savunanlar, bu pazar yetersizliği fikrini esas alarak yatırımların ayarlanarak farklı endüstri kollarında yapılması durumunda, pazar bulma zorluklarının en azından ilke olarak, ortadan kalkacağını belirtmektedir(Dinler, 2010: 599).

Bu görüşte olan iktisatçılara göre ülke kalkınmak istiyorsa bütün sektörlerde eş zamanlı olarak yatırım yapmak zorundadır. Aksi takdirde kalkınmanın gerçekleştirilmesi mümkün olmayacaktır. Ekonominin her alanında yatırım seferberliği öneren bu strateji büyük itiş olarak da adlandırılmaktadır(Ünlüönen & Tayfun, 2008: 275).

1.5.1.2 Dengesiz Kalkınma

Dengesiz kalkınma stratejisine göre bir ülke kalkınabilmesi için, bütün sektörlerde dengeli bir yatırım yapmak yerine, belli sektörlere öncelik göstermesi gerekmektedir(Ünlüönen & Tayfun, 2008: 275).

Dengeli kalkınma modelinden farklı olarak, dengesiz kalkınma modeli az gelişmiş ülkeleri kalkınma yoluna iten unsur denge değil, dalgalanma ve sıçramalar olduğunu göstermektedir. Bu modele göre denge, durgunluğa yol açacaktır dolayısıyla gelişme hızı düşecektir.

Dengesiz kalkınma modelini savunan ekonomistlerden Hirschman'a göre iç piyasanın sınırlı olması gelişmekte olan ülkelerde çok sayıda sektörün birden

gelişmesine imkan vermez. Bazı sektörler, diğerlerine göre daha fazla gelişme potansiyeline sahiptirler. Daha fazla gelişme potansiyeline sahip olan sektörlere öncelik verilirse, ekonomiye dinamizm gelecek ve tüm ekonomi hızla gelişecektir(Dinler, 2010: 600).

1.5.2 Sanayileşme Stratejileri ve Kalkınma

Kalkınma stratejilerin, analiz ederken, kalkınmanın çok boyutlu ve geniş kapsamlı bir olgu olduğunu göz önünde bulundurulması gerkmektedir. Bu kısımda kalkınma stratejileri, kalkınmanın temel unsuru olan sanayileşme açısından değerlendirecektir.

Kalkınmanın temelinde sanayileşme kavramı olduğundan dolayı, sanayileşme stratejileri de kalkınma stratejileri olarak kabul edilmektedir. Bu açıdan incelendiğinde kalkınma stratejilerini ithal ikamesi ya da "içe dönük" kalkınma ve ihracata yönelik kalkınma olmak üzere ikiye ayırmak mümkündür.

1.5.2.1 İthal İkamesi Kalkınma

Gelişmekte olan ülkeler genelde dış ticaret açığı sorunu ile karşıladıkları için bu açığı daha hızlı kapatmanın yolu olan döviz tasarrufu sağlamak amacıyla sanayileşmenin ilk aşamalarında ithal ikameci sanayileşme stratejilerini tercih ederler. Bir ülkede ithal ikameci politikasının uygulanabilmesi ve başarı olabilmesi için, iç pazarın yapısı, genişleme potansiyeli ve nüfusun büyüklüğü büyük önem taşımaktadır.

İthal ikamesi; İthal edilen malların yerine yurtiçinde üretilen malları kullanmak anlamına gelmektedir. Başka bir deyişle; ithalatla karşılanmakta olan yurtiçi talebin, koruyucu ve teşvik edici önlemler kullanarak yerli üretimle karşılanmasını hedefleyen bir sanayileşme stratejisidir(Göker, 2012: 140).

İthal ikameci stratejisini temel özelliklerinden biri yoğun bir devlet müdahalesinin olmasıdır. Devlet müdahalesi gümrük tarifeleri, ithalat kotaları, ithal yasakları yanında temel mal ve girdi fiyatları, faizler, döviz kurları gibi alanlarda da görülmektedir. Bütün bunlar için bir bürokratik denetim mekanizması oluşturulur ve serbest piyasa mekanizmasının işleyişi yüksek oranda sınırlandırılır. (Seyidoğlu, 2017: 852)

Gelişmekte olan ülkeler kalkınma yoluna ithal ikamesi ile girdiğinde ilerleyen zamanlarda döviz, enflasyon, dış borç gibi çeşitli ekonomik sorunlarla karşı krşıya kaldıklarında, bu stratejiyi terk ederek, ihracata dönük kalkınmaya geçmektedirler.

1.5.2.2 İhracata Yönelik Kalkınma

İhracata dönük kalkınma: İthalat ikamesinin karşıtı, ihracata dönük sanayileşme stratejisidir. Bu stratejiye göre tüm endüstrilerin değil, ancak gelişebilecek ve uluslararası alanda rekabetçi güç elde edebilecek potansiyele sahip olanların desteklenmesine çalışılır(Seyidoğlu, 2017: 852).

İhracata yönelik sanayileşme koruyuculuğu değil dış rekabeti hedefler, dolayısıyla bu stratejinin kullanımı üretim yapısında önemli değişikliklerin yaşanması ile birlikte kambiyo rejiminde, mal ve faktör piyasalarında, uluslararası sermaye akımlarında serbestleşmesine de neden olmaktadır(Begg, Fischer, & Dornbusch, 2010: 627). Bu stratejiye göre iç piyasa için değil, dış piyasa için üretim yapılması gerekir, dolayısıyla ithalattan ziyade ihracatın yapısı değiştirilecektir. Buradaki temel amaç, gelişmekte olan ülkelerin ekonomileri diğer ekonomilerle birleşmek ve onlarla rekabet edebilecek durumuna gelmektedir.

1.6 Seçilmiş Ülkelerde Ekonomik Kalkınma Stratejisi Uygulamaları

Ekonomik gelişmenin sanayi devrimi ile başladığını herkes tarafından kabul edilmektedir. Ancak bazı gelişmiş ülkeleri tek tek incelediğimizde, her birinin farklı gelişme yolu izlediği ve çeşitli gelişme stratejisi uyguladığını görmekteyiz. Yani sanayi devrimi gelişmenin başlangıç noktası olarak tanımlanmaktadır ancak her ülkede aynı zamanda ve aynı sonucu vermemektedir. Dolayısıyla ülkelerin kalkınmasını etkileyen en önemli unsurlardan biri, kullandıkları stratejilerinin, doğru zamanda ve gerekli koşullar altında uygulanmış olmasıdır. Temel sorun da buradan kaynaklanmaktadır, çünkü bazı ülkelerde uygulanan stratejiler doğru planlanmış olmasına rağmen, gerekli kaynakların mevcut olmaması istenilen sonuçların elde edilmemesine neden olmaktadır. Diğer taraftan gerekli kaynaklara sahip, ancak onları kullanma ve üretim faaliyetinde dahil etme imkanına sahip olmayan ülkeler de istedikleri sonuçlara ulaşamamaktadır.

Bugünün gelişmiş ülkelerine bakıldığında bunların gelişme sebeplerini:

- sahip oldukları zengin doğal kaynaklara
- sanayileşmenin öncüsü olmalarına ve sömürgecilik yolu ile dünyanın en zengin bölgelerine el atabilmelerine
- kendi ülkelerindeki geniş halk kitlelerinin uzun süre büyük fedakarlıklara katlanmasına bağlayabiliriz(Parasız, 2010: 614-615).

Bu çalışmada kullandıkları kalkınma stratejileri açısından incelenmek amacıyla biri gelişmiş diğeri de gelişmekte olan bir ülke olarak Norveç ve Türkiye seçilmiştir. Son yıllarda İGE'de ilk sırada yer alan Norveç ülkesi günümüzde en yüksek hayat standardı sunan ülke konumundadır, dolayısıyla Norveç'in bu gelişimi yakalayabilmek için kullandığı strateji ve politikalar önemlidir. Diğer taraftan Türkiye'de Cumhuriyetinin kurulmasıyla birlikte sanayileşmeye verilen önem kalkınma yolunda yapılan çabaların o döneme kadar gittiğinin bir göstergesi olmakla birlikte, ülkenin çeşitli kalkınma stratejisini uygulamasına rağmen, çok büyük bir gelişme yakalayamadığı dolayısıyla hala gelişmekte olan ülkeler arasında yer aldığını göstermektedir.

1.6.1 Norveç Örneği

Kalkınmış bir ülkenin izlediği yol ve uyguladığı stratejileri inceleyerek elde edilen sonuçların analiz etme konusunda en iyi örnek şüphesiz son yıllarda İGE'de ilk sırada yer alan Norveç ülkesi olacaktır. Norveç 5 milyonluk bir nüfusla günümüzde en yüksek hayat standardı sunan ülke konumundadır. İnsanların kaliteli yaşam süreci, düşük gelir dağılımı adaletsizliği, yüksek istihdam ve yüksek düzeyde sosyal güvencelerin olması ile birlikte Norveç sosyal refah devletinin bir örneği olarak tanımlanmaktadır.

1800'lerin başında Norveç, madencilik, balıkçılık ve ormancılık sektörlerinin hakim olduğu küçük bir ekonomiye sahip iken, günümüzde dünya sıralamasında refah açısından ilk sırada yer almasını sağlayan en önemli unsurlardan biri, devletin uygulamış olduğu politikalar ve stratejiler, ve bu stratejilerin halk tarafından benimsenmiş olması sonucudur.

Norveç'in refah devleti alanında yapılan yeniliklerden ilki 1845'de çıkarılan yoksulluk yasasıyla başlamaktadır. Kuzey Avrupa Refah Devleti Modeli kurumsal geri dönüşümlü refah modeli söz konusudur. Halkın refah devletine bakışı, evrensellik, vergi verme, eşitlik ve herkesin sağlık ve sosyal haklara sahip olmasıdır. Norveçte uygulanan model "işçi toplumu" veya İskandinav modeli olarak bilinmektedir. Bu modelde herkese iş ve tam ücret politikası ilkesi yer almaktadır. Norveç hükümetinin en önemli görevlerin arasında yeni istihdam alanları yaratmaktır. Norveç refah devleti "Herkese iş" anlayışının benimsemesiyle sosyal adalet, sosyal güvenlik, birlik ve yardımlaşma gibi unsurlara önem vermektedir. Tam istihdamın sağlanması, refahını artması, eşitsizliğin, yoksulluğun azaltılması, toplumu pozitif yönde etkilemektedir. II. Dünya savaşı sonrası cinsiyet ayırımını azaltmak için bir takım çalışmalar yapılmıştır. Ülkenin refah politikasının temel amacı, kişisel özgürlük ve özerklik, fırsat eşitliği, sosyal adalet, sosyal eşitlik, bireylerin mutluluğu ve kimlik oluşumu, sosyal birlik ve dayanışma gibi

kavramlar oluşturmaktadır(Gülaldı, 2009: 4-5) aktaran (Küçükoğlu & Ercan, 2019: 2280-2281).

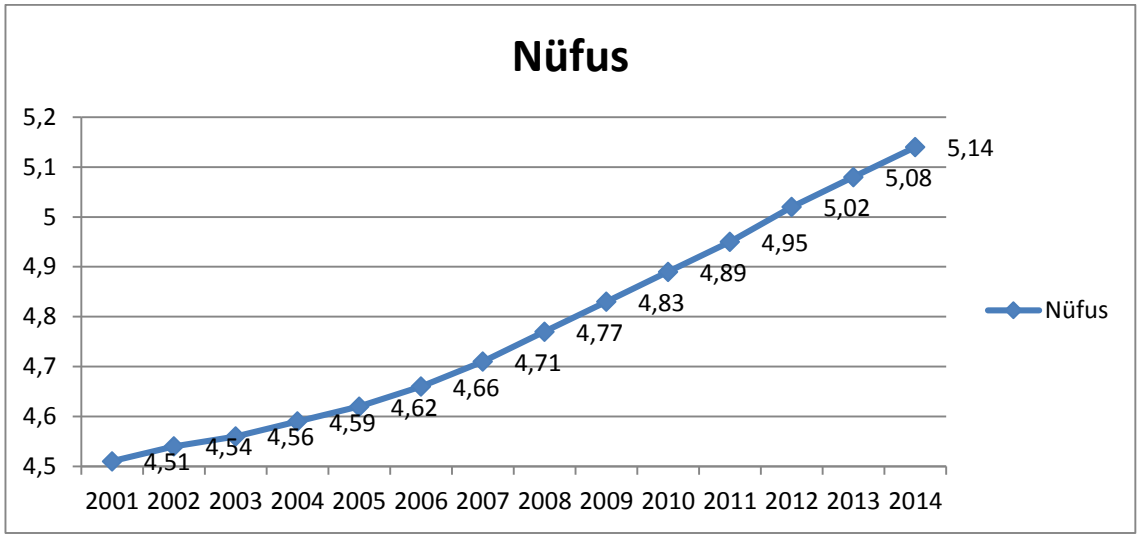
1945'te "Ulusal Kurtuluş Programı" (Programe of National Recovery) tüm siyasal partilerin desteğiyle geniş bir siyasal birlik içinde hazırlanmıştır. Böylece Norveç'in geliştirdiği sosyal devlet modelinin temelleri, istikrarlı ve güçlü ekonomik büyüme, dış ticaret dengesinin sağlanması, tam istihdam, fiyat istikrarı ve gelir dağılımında eşitlik gibi unsurlardan oluşturulmuştur(Fagerberg vd., 1990: 64-60) aktaran (Karahanoğulları, 2013: 240).

Norveç, son yıllarda hızlı bir değişim ve gelişim süreci yaşamıştır. Özellikle 1970'lerde petrol ve doğal gaz rezervlerinin bulunması ve buna balıkçılık sektörünün yarattığı katma değerin eklenmesi ile birlikte Norveç ekonomisi hızla gelişmiştir. Hatta yaşam standardı ve ekonomik gelişmişlik bakımından Avrupa Birliği ülkelerinin üzerinde olduğunu düşündüğü için Avrupa Birliği'ne katılmayı reddetmiştir(Çiçek & Çiçek, 2012: 202).

1.6.1.1Ekonomik ve Sosyal Göstergeler

OECD verilerine göre, Norveç 5.14 milyon bir nüfusa sahiptir (OECD, 2020). Avrupa ülkelerinin giderek yaşlı bir nüfusa sahip olurken, Norveç uyguladığı çeşitli politikalar sonucunda çocuk doğum oranında bir yükselme elde edebilmiştir. Nüfus konusunda dikkat çekici başka bir nokta ise, ülkenin geniş bir coğrafyaya sahip olması ile birlikte nüfusunun genel olarak dengeli bir şekilde dağıtılmasıdır. Dolayısıyla Norveç, nüfusun belli bölgelerde yoğunlaşmasını engelleyerek rehaf düzeyinin bozulmasına engel olmaktadır.

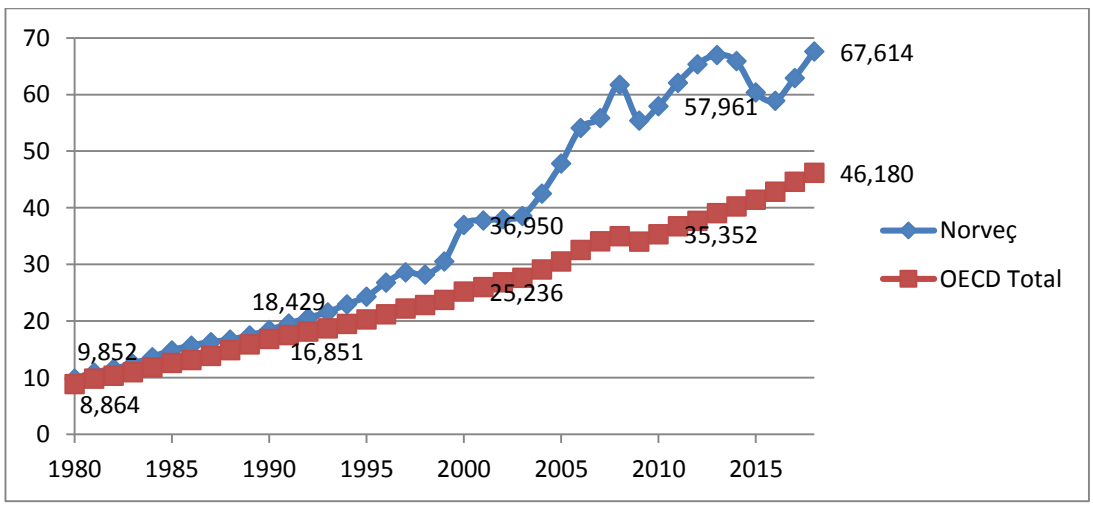
Şekil 2: 2001-2014 arasında Norveç nüfusu (Milyon)

Kaynak: OECD, 2020, Norveç Nüfusu, 19.02.2020

Kişi başına düşen GSYIH kriterine göre değerlendirilecek olursa 2018 yılında Lüksemburg, İrlanda ve İsviçre'den sonra Norveç 67,614 dolar ile dördüncü sırada yer almaktadır. Tarihsel olarak incelendiğinde de 1980-2018 yılları arasında Norveç'in kişi başına düşen geliri OECD ülkelerinin üzerinde olduğunu görmekteyiz, özellikle 2000'li yıllardan sonra aradaki fark giderek artmaktadır.

Şekil 3: Norveç'te 1980-2018 arasında kişi başına düşen GSYİH (ABD $)

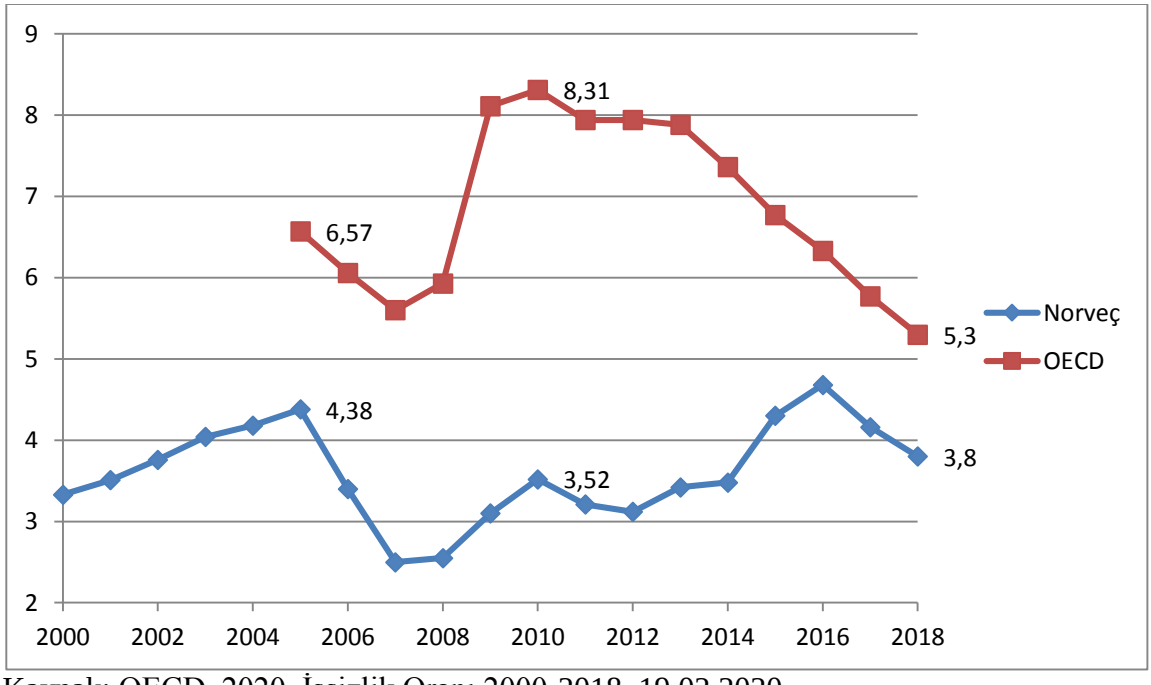

Kaynak: OECD, 2020, Kişi Başına Düşen GSYİH 1980-2018, 19.02.2020

"Herkese iş" anlayışının benimsendiği Norveç'te, işsizlik oranı oldukça düşük seviyededir. Birçok ülkenin en önemli sorunlar arasında yer alan işsizlik konusu, Norveç ekonomisinde hiçbir zaman önemli bir sorun haline gelmemiştir. Genel olarak diğer ülkeler ile kıyaslandığında Norveç'te işsizlik oranının diğer ülke ortalamalarına göre çok altında kaldığını ve ekonomik krizlerin yaşandığı dönemlerde bile işsizliğin düşük seyrini devam ettirmeyi başardığını görmekteyiz. Gelişmekte olan ülkelerden farklı olarak, Norveçte işsizlik oranının kadın erkek arasında çok farklı olmadığı görülmektedir, bu da kadının iş hayatındaki önemini göstererek cinsiyet eşitliği açısından gelişmişliğin en önemli göstergelerinden biri olarak kabul edilmektedir.

2000 yılında 3.33 olan işsizlik oranı 2007 yılında 2.5'e düşmektedir, 2018 yılında ise 3.8 bir işsizlik oranı ile yine OECD ülkelerin altında kalmakta ve işsizlik oranının en düşük olduğu ülkeler arasına konumunu korumaktadır (OECD, 2020).

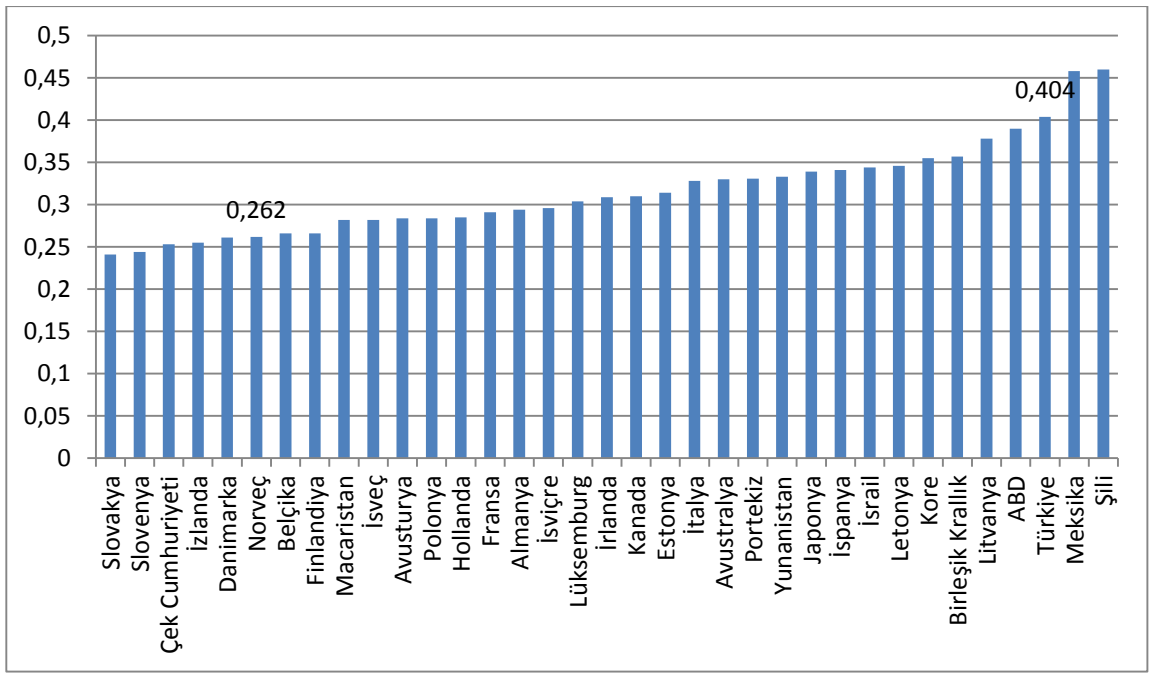
Şekil 4: 2000-2018 arasında Norveç'te işsizlik oranı

Kaynak: OECD, 2020, İşsizlik Oranı 2000-2018, 19.02.2020

Gelir dağılımında eşitlik, Norveç ülkesinin en önemli görevlerinden arasinda yer almaktadır. Aynı zamanda refah düzeyinin de bir göstergesi olan gelir dağılımı eşitliği, diğer ülkelerle kıyaslandığında Norveç'te oldukça yüksek bir eğilim göstermektedir.

Şekil 5: OECD ülkelerinde gelir eşitsizliği - 2017

Kaynak: OECD, 2017 - OECD ülkeleri gelir eşitsizliği, 19.02.2020

Şekil 5'te de görüldüğü gibi, 2017 verilerine göre gelir dağılımı adaleti açısından OECD ülkeler sıralamasında 0,262 bir GİNİ katsayısı ile Norveç altıncı sırada yer almakta ve Fransa, Almanya ve ABD gibi dünyanın en büyük ekonomileri arasında yer alan ülkeleri de geride bırakmaktadır.

II. Dünya savaşından sonra farklı strateji ve politikalar üzerinde yoğunlaşan Norveç, kalkınma konusunda önemli adımlar atmaya başlamıştır. Yapılan plan ve reformlar sayesinde kısa bir sure içinde gelişmiş ülkelerin başında yer alan Norveç, bu durumu günümüzde de sürdürebilmektedir. Sosyal göstergelerin iyileşmesi, ekonomik alanında ilerlemenin kaydedilmesi ve refah düzeyinin giderek artması sonucunda, Avrupa Birliğine girme potansiyeline sahip olmasına rağmen, Norveç halkı AB

üyeliğini reddetmiştir. İnsani gelişme endeksine göre dünya sıralamasında en üst sırada yer alan Norveç, günümüzde en yüksek hayat standardı sunan ülkesidir.

1.6.2 Türkiye Örneği

Türkiye'de Cumhuriyetinin kurulmasıyla birlikte sanayileşmeye verilen önem kalkınma yolunda yapılan çabaların o döneme kadar gittiğinin bir göstergesi olmakla birlikte, Türkiye ekonomisinde dönüm noktası olarak kabul edilen dönem 1950 ve 1980 yılları olmuştur.

1950'de çok partili demokratik sistem hayata geçirilmiştir. Tarım ve altyapı alanlarındaki yatırımlara eskisinden daha çok önem verilerek, özel kesimin güçlendirilmesi için önemli adımlar atılmıştır. Ancak, kalkınma modelinin ana özellikleri yine de değişmemişti: Ağırlık sanayi malları üretimine verilmiş, sanayileşme ithal ikamesi modeline dayandırılmış ve kalkınmanın karma bir ekonomik sistem içerisinde gerçekleştirilmiştir(Seyidoğlu, 2017: 855). 1950 yılında Demokrat Partisinin iktidara gelmesiyle birlikte Türkiye'de yeni bir dönem başlamıştır. Demokrat Parti liberalizmi savunarak özellikle işçi sınıfına yönelik pozitif bir yaklaşım göstermiştir. Ekonomi ve sosyal hayatı dengede tutmak bu dönemin temel politikasını oluşturuyordu. İş mahkemeleri kanunu, deniz iş kanunu, ek ödeme yapılması kanunu ve hastalık ve analık sigortası kanunu gibi kanunların çıkarılması bu dönemin sosyal politikalarının bir göstergesidir. 1950'li yıllarda benimsenen liberal politikalara uygun olarak ithalat serbest bırakılmıştır. İlk yıllarda doğru bir seçim olarak görülse de dönemin ilk yarısından sonra ekonomide dış ticaret açığı, dış borç stokunun artması gibi sorunlar ortaya çıkmaya başlamıştır ve devlet müdahale ederek önlem olarak devalüasyon uygulamaya başlamıştır.

1950-1960 döneminde yaşanan ekonomik gelişmelerden sonra Türkiye ekonomisi artan borçlarla başa çıkamayınca korumacı bir politika uygulama yönüne gitmiştir. Döviz kıtlığı nedeniyle ithalat yapmakla zorluk çeken Türkiye ithalat yerine yerli üretime öncelik vermeye başlamıştır. 1962 yılında planlı kalkınma dönemi

başlamıştır ve tüm Kalkınma Planlarında temel amaç olarak sanayileşme belirlenmiştir. Tercih edilen sanayileşme modeli de ithal ikameci sanayileşme politikası olmuştur. Bu politika hem uluslararası konjonktüre hem de ülke şartlarına uygun bir politika idi. Bu tercih ile yurt içi yatırımların artırılarak sanayi sektörünün büyümesini sağlamak ve dışa bağımlılığını azalmaya amaçlanmıştır.

İthal ikameci politika ve kalkınma planları ile hızlı büyüme ve döviz tasarrufu hedefleniyordu ancak 1970'li yılların ortalarından itibaren ortaya çıkan petrol krizi ile petrol fiyatlarının yükselmesi, dünya konjonktürün daralması ve TL'nin yeniden değerlenmesi ihracatı olumsuz etkilemiştir dolayısıyla yeniden bir dışa açık sorunu gündeme gelmiştir. Petrol şoku ile birlikte dünyada bir stagflasyonist durum ortaya çıkmıştır ve bunun temel sebeplerinden biri korumacı politikalarla sürekli iç pazarın genişlemesi ve ekonomik büyümenin dış borçlanmaya bağlı olmasıdır.

1980'lerde önem kazanan küreselleşme kavramı ile birlikte dünya ekonomisinde yeni bir anlayış gündeme gelmiştir. Korumacı ve kapalı ekonomik sistem yerine dışa açık ve diğer ekonomilerle entegre olmuş bir sistem benimsenmeye başlamıştır. Diğer gelişmekte olan ülkeler gibi Türkiye de bu gelişmelere uyum sağlamaya sürecine girmiştir.

1980 yılına gelindiğinde makroekonomik göstergelerdeki olumsuz gelişmeler sonucunda 24 Ocak kararları ile ithal ikameci politika terk edilerek İhracata Dayalı Sanayileşme Stratejisi uygulanmaya başlamıştır. Bu kararlarla Türkiye bir dönüşüm sürecine girmiştir ve değişen dünya konjonktürüne uyum sağlamaya yönelik hareket ediliyordu. İthal ikameci ve içe dönük bir stratejiden dışa dönük bir sanayi modeline geçiş yapılmıştır. Bu politikanın temel amacı Türkiye ekonomisini değişen dünya şartlarına göre yeniden yapılandırmak ve dünya ekonomisine entegre etmek idi.

24 Ocak 1980 İstikrar Programı'nda kısa vadede gerçekleştirilmesi öngörülen amaçların yanısıra, uzun vadeli amaçlar da yer almıştır. Kamu kesiminin daraltılması ve piyasalara müdahalenin kaldırılması uzun dönemde gerçekleştirilmesi gereken önemli

amaçlar arasında yer almaktadır(Karluk, 1999: 405). 24 Ocak Kararlarının en önemli özelliği, ekonomide yıllardan beri uygulanmakta olan kalkınma stratejisini değiştirerek, ekonomik dengelerin oluşumunda serbest piyasa mekanizmasının rolünü artırmayı hedefliyor olmasıdır(Kurtoğlu, 2012: 536) .

2001-2023 dönemini kapsayan uzun vadeli gelişme stratejimizin temel amacı; Türkiye'nin kültür ve uygarlığın en ileri aşamasına ulaşarak dünya standardında üreten, gelirini adil paylaşan, insan hak ve sorumluluklarını güvenceye alan, hukukun üstünlüğünü, katılımcı demokrasiyi, laikliği en üst düzeyde gerçekleştiren, küresel düzeyde etkili bir dünya devleti olmasıdır(DPT, 2000: 21).

1.6.2.1 Ekonomik ve Sosyal Göstergelerle Türkiye

Türkiye'de ilk nüfus sayımı Cumhuriyet'in ilanından 4 yıl sonra, 1927 yılında yapılmıştır. Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü (HÜNEE) tarafından demografik alanında yapılan çalışmada, Türkiye nüfusunun yapısı ve değişmeleri incelenmiştir. Bu çalışmaya göre, 1927 yılında yapılan nüfus sayımında 13,6 olarak hesaplanan nüfus oranı 1960'lı yılların başında iki kat artarak 28 milyona ulaşmıştır. Savaş döneminin bitmesiyle birlikte Türkiye'nin nüfusu hızla artmaya başlamıştır. Nüfus artış hızı 1950'lerde binde 28 ile en yüksek seviyede iken, 1960'lı yıllarda düşmeye başlamıştır. Giderek azalan nüfus artış hızı, 1980'lerde binde 20'ye, 2000'lerde ise binde 15'e düşmüştür. Türkiye'deki nüfus artış hızının 1960'lardan başlayarak sürekli olarak azalmasına karşın, nüfusun büyüklüğü sürekli artarak 2000'li yıllarda 72 milyona ulaşmıştır. Bu verilere göre Türkiye nüfusu yıllık olarak ortalama 715 bin kişi artmıştır(HÜNEE, 2008: 6-7).

Tablo 3: 1935-2018 yıllar arasında Türkiye'nin nüfusu

Yıl	Nüfus	Yıl	Nüfus
1935	16 158 018	1975	40 347 719
1940	17 820 950	1980	44 736 957
1945	18 790 174	1985	50 664 458
1950	20 947 188	1990	56 473 035
1955	24 064 763	2000	67 803 927
1960	27 754 820	2010	73 722 988
1965	31 391 421	2018	82 003 882
1970	35 605 176	2020	83 614 362

Kaynak: TÜİK, 2019 – Genel Nüfus Sayımı sonuçları, 1935-2000 ve Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi sonuçları, 2007-2019, 02.03.2020, - TÜİK, 2021, 10.07.2021

Uluslararası insani gelismislik endeksi sıralamasında, 1970'lerden 2000'lere Türkiye, yükselme eğilimi gösteren bir ülke olmuştur. İnsani Gelişme Raporları'na(İGE) göre Türkiye 1972 yılında 0,500 ulusal endeks değeri ile düşük insani gelişme kategorisinden orta insani gelişme kategorisine geçmiştir. En büyük gelişmeyi 1998 yılına 0,733 bir endeks ile kaydetmesiyle birlikte ülke sıralamasında 51. sırada yer almıştır. 1990'dan sonra İGE değerinde yansıtan bu artış ekonomi, eğitim ve diğer sosyal göstergelerindeki iyileşmenin bir sonucudur. 1965'te 791 ABD$ olan Kişi başına düşen GSYİH, 1998'de 6.486 ABD$'a yükselmiş, 1965'te yüzde 53 olan okuma yazma oranı da 1998'de yüzde 84 olmuştur. Yaşanan bu gelişmelerin sonucunda, Türkiye 1990-1998 arası dönemde İGE sıralamasında 54.sıradan 51. Sıraya yükseltilebilmiştir. İGE sıralamasında bu kadar az sayıda basamak çıkabilmesi, aynı zamanda diğer ülkelerin de insani gelişme alanında en az Türkiye kadar başarılı oldukları anlamına gelmektedir (UNDP, 2001).

Tablo 4: 1980-2018 yıllar arasında Türkiye'nin İGE sıralaması

İGE	Türkiye Puanı	Türkiye Sıralaması	Ülke Sayısı
1980	0,467	57	95
1990	0,552	71	119
1995	0,583	74	131
2000	0,629	68	139
2005	0,656	82	169
2009	0,674	84	169
2010	0,679	83	169
2015	0,767	71	188
2018	0,806	59	189
2019	0,820	54	189

Kaynak: Şeker, 2011 - UNDP, 2019 Human Development Report 2019-17.12.2019
UNDP, 2016, Human Development Report 2016- 20.03.2020
UNDP, 2020, Human Development Report 2020- 10.07.2021

Tablo 4 verilerine göre, Türkiye'nin İGE değeri yıllar itibarıyla artış göstermektedir. Ancak, İGE sıralamasında diğer ülkelerin de performansları dikkate alındığından sıralamada gerileme yaşanan yıllar da olmaktadır. Türkiye 2009 yılı verilerine göre 84. sırada yer alırken 2010 yılında 83. sıraya yükselmiştir(Şeker, 2011: 16). Kalkınma yolunda sürekli değişik stratejiler uygulayan Türkiye, bazı durumlarda başarılı olurken, bazılarında olumsuz etkiler de ortaya çıkmıştır. Ancak genel olarak kalkınma ölçülmesinde en sık kullanılan İGE'ne göre Türkiye kalkınma yolunda ilerleme kaydettiğini söyemek mümkündür. Sürekli artan İGE uygulanan stratejilerin kısmen de olsa başarılı olduğunu göstermekedir.

2015 Raporunda Türkiye, 0,761 İGE ile 188 ülke arasında 72. sırada yer alırken, 2016 raporuna göre, 0,767 endeks değeri ile 71. sırada yer almaktadır. Türkiye'nin 2018 İnsani Gelişme Endeksi (İGE) değeri, 0,791'dir ve 188 ülke ve bölgeden 64'üne konumlandırmaktadır. 1990-2015 yılları arasında Türkiye'nin İGE değeri yüzde 37,3 artışla 0,576'dan 0,791'e yükseldi. Aynı dönemde Türkiye'nin doğumda beklenen yaşam süresi 11,7 yıl, ortalama eğitim süresi 3,5 yıl ve beklenen eğitim süresi 6,3 yıl artmıştır (UNDP, 2018). Bu durum, İGE sıralamasının uluslararası

düzeyde olduğunu, ve ülkelerin kendi içinde belli bir gelişmişlik düzeyini yakaladıkları halde de sıralamadaki yerinin otomatik olarak değişmediğini göstermektedir. Başka bir ifade ile, ülkelerin gelişmişlik düzeyi diğer ülkelerle karşılaştırıldığında bir anlam ifade ettiğini göstermektedir.

Uygulanan çeşitli strateji sonucunda uluslararası insani gelişmişlik endeksi sıralamasında Türkiye, yükselme eğilimi gösteren bir ülke olmuştur. 1980'lerde önem kazanan küreselleşme kavramı ile birlikte dünya ekonomisinde yeni bir anlayış gündeme gelmiştir ve Türkiye de bu gelişmelere uyum sağlamaya sürecine girmiştir. İthal ikameci politika terk edilerek İhracata Dayalı Sanayileşme Stratejisi uygulanmaya başlamıştır ve Türkiye bir dönüşüm sürecine girmiştir. Bu yıldan itibaren İnsani Gelişme Eneksini incelediğimzde Türkiye İGE sıralamasında giderek artış gösterdiğini ve kalkınma yolunda ilerleme kaydettiğini söylemek mümkündür. Ancak bu ilerlemenin kalkınmışlık hedefinde yeterli olmadığı da Türkiye'nin İGE sıralamasındaki konumunda gözükmektedir.

II. BÖLÜM

2. KOSOVA'YA İLİŞKİN GENEL DEĞERLENDİRME

Kosova Ortaçağ döneminde, Sırp İmparatorluğu'nun merkezi konumundadır ve I. Kosova Savaşı'na kadar Sırp İmparatorluğunun hakimiyetinin altında kalmıştır. Sırp güçlerinin 1389'da Kosova Savaşı'nda yenilmesi, 500 yıllık Osmanlı yönetimine yol açmış ve bu dönemde çok sayıda Türk ve Arnavut Kosova'ya taşınmıştır. Sırbistan, 1912 Birinci Balkan Savaşı sırasında bölge üzerinde Osmanlı İmparatorluğu'nun kontrolünü yeniden ele geçirmiş II. Dünya Savaşı'ndan sonra Kosova'nın Yugoslavya Sosyalist Federal Cumhuriyeti'nde (S.F.R.Y.) Sırbistan'ın özerk bir eyaleti haline gelmesiyle Kosova'nın bugünkü sınırları kurulmuştur.

Arnavut milliyetçiliğinin 1980'lerde artması sonucu Kosova'nın bağımsızlık isyanları ve çağrıları güçlendi. Sırbistan 1989'da Kosova'nın özerk statüsünü iptal eden yeni bir anayasa başlatmış ve 1990'larda Kosovalı Arnavut isyanını provoke eden baskıcı önlemler almıştır. 1998'den başlayarak Sırbistan, etnik Arnavutların katliamlarına ve kitlesel olarak sınır dışı edilmesine yol açan acımasız bir karşı saldırı kampanyası yürüttü. Çatışmaya arabuluculuk amaçlı uluslararası girişimler başarısız olduktan sonra, Mart 1999'da başlayan Sırbistan'a karşı üç aylık bir NATO askeri operasyonu Sırpları askeri ve polis güçlerini Kosova'dan geri çekmeyi kabul etmeye zorladı. BM Güvenlik Konseyi'nin 1244 (1999) sayılı Kararı, Kosova'yı gelecekteki statüsünün belirlenmesini bekleyen bir geçiş yönetimi olan Kosova'daki BM Geçici Yönetim Misyonu (UNMIK) altına aldı. Kosova'nın nihai statüsünü belirlemek için 2005'in sonunda BM liderliğindeki bir süreç başladı. 2006-07 müzakereleri Belgrad ve Priştine arasında anlaşma yapılmaksızın sona erdi, ancak BM Kosova'nın nihai statüsü hakkında bağımsızlığı onaylayan kapsamlı bir rapor yayınladı. 17 Şubat 2008 tarihinde Kosova Meclisi Kosova'yı bağımsız ilan etti. O zamandan beri 100'den fazla ülke Kosova'yı tanıdı ve çok sayıda uluslararası organizasyona katıldı. Ekim 2008'de Sırbistan, Uluslararası Adalet Divanı'ndan (UAD) Kosova'nın bağımsızlık ilanının uluslararası hukukuna göre yasallık konusunda bir danışma görüşü istedi. UAD, Temmuz 2010'da

Kosova'nın bağımsızlık ilanının uluslararası hukukun genel ilkelerini, BM Güvenlik Konseyi'nin 1244 sayılı Kararını veya Anayasal Çerçeveyi ihlal etmediğini onaylayan danışma görüşünü yayınladı. Kosova'yı egemen, çok etnik gruptan oluşan, demokratik bir ülkeye dönüştüğü gösteren uluslararası toplum 2012'de Denetimli Bağımsızlık dönemine son verdi.

Günümüzde Sırbistan Kosova'nın bağımsızlığını reddetmeye devam ediyor, ancak iki ülke Nisan 2013'te, AB destekli müzakerelerle ilişkilerini normalleştirmeye karar verdiler. Kosova, 2015 yılında AB ile bir İstikrar ve Ortaklık Anlaşması imzaladı ve 2018 AB raporunda, aday olmak için kriterleri karşıladığında AB'ye katılabilecek altı Batı Balkan ülkesinden biri olarak seçildi.

2.1 Kosova'nın Coğrafik Özellikleri

Kosova, 10.908 km2 yüzölçümüne sahip Balkan Yarımadasında bir Güneydoğu Avrupa ülkesidir. Kuzey ve doğusunda Sırbistan, güneyinde Makedonya, güneybatısında Arnavutluk, kuzeybatısında Karadağ ülkeleri ile komşudur. Denize kıyısı bulunmayan Kosova'nın komşu ülkelerle toplam 743 km'dir. Arnavutluk ile 116,3 km, Karadağ ile 78 km, Makedonya ile 167,6 km, ve en uzunu olmak üzere Sırbistan ile 381,6 km kara sınırına sahiptir. Kosova topraklarının büyük bir kısmı dağlık arazidir. En yüksek zirvesi 2.656 metre ile Ceraviça zirvesi iken, en alçak noktası 297 metre ile Arnavutluk sınırında yer almaktadır(ÖZEY, 2018: 243). Kosova coğrafi olarak, Dukagjini bölgesi ve Kosova bölgesi olmak üzere iki bölgeye ayrılmaktadır. İki bölgenin de farklı iklim ve coğrafi koşulları vardır.

2.1.1 İklimsel Özellikleri

Kışları soğuk ve kar yağışlı, yazları ise sıcak ve kurak olan Kosova'nın iklimi karasal iklimdir. Ülke içindeki ortalama sıcaklık + 30 ° C (yaz) ile - 10 ° C (kış) arasında değişmektedir.

İklim koşullarına göre Kosova üç ayrı iklim bölgesine ayrılabilir:

- Kosova iklim bölgesi (Kosova ovası)
- Dukagjini iklim bölgesi (Dukagjini ovası)
- Dağlık ve ormanlık alanlarının iklim bölgesi.

İbri vadisini de içine alan Kosova Ovası'nın iklimi kıtasal hava kütlesinden etkilenmektedir. Bu nedenle ülkenin bu bölgesinde kışlar daha soğuktur ve ortalama sıcaklıklar - 10 ° C'dir, ancak bazen - 26 ° C'nin altındadır. Yazlar çok sıcaktır, ortalama sıcaklık 20 ° C, bazen 37 ° C'nin üzerindedir. Bu alan, kuru bir iklim ve yılda yaklaşık 600 mm'lik toplam yıllık yağış ile karakterizedir.

Drini i Bardhë nehrinin havzasını içeren Dukagjini'nin (Dukagjini Ovası) iklim bölgesinde kış aylarında ortalama sıcaklıklar 0,5 ° C ile 22,8 ° C arasındadır. Bu iklim bölgesinin yıllık ortalama yağış miktarı yılda 700 mm'dir. Kış, yoğun kar yağışı ile karakterizedir (KPMM).

2.1.2 Hidrolojik Özellikleri

Kosova'da Adriyatik Denizi, Karadeniz ve Ege Denizi'ne doğru akan birçok nehir var. Kosova'nın ana nehirleri Drini i Bardhë (Kosova'nın güney kesiminde - Adriyatik Denizi'ne akar), İbar Nehri (kuzeybatı kesiminde Morava ve Tuna nehirlerine ve daha sonra Karadeniz'e akar), Lepenca nehri (güneydoğu kısmı Vardar Nehri ve Ege Denizi'ne akar). Kosova'daki diğer önemli nehirler: Sitnica Nehri, Morava e Bisnecë, Bistrica e Pejës ve Bistrica e Deçanit (KPMM). Kosova'da ayrıca çok sayıda termal ve mineral su kaynakları, buzul vadileri ve doğal ve yapay göller bulunmaktadır. Yapay göller arasında Batllava,Radoniqi, Perlepnica, Badovci gölleri yer almaktadır. Bunların suları nüfus, sanayi ve tarıma su kaynağı olarak kullanılmaktadır.

2.2 Nüfus Yapısı

Bir ülkenin demografik durumunu analiz etmek için ana kaynak, nüfus sayımı (Birleşmiş Milletler kurallarına göre her on yılda bir yapılan) ve hayati istatistiklerden elde edilen verilerdir. Bu bilgileri daha sonra nüfus verilerinin diğer kısmı ve doğum oranı, ölüm oranı ve göçler gibi ana demografik göstergeler izler. Bunlar, bir ülkedeki nüfus değişikliklerini ölçmek için kullanılan üç ana göstergedir.

Kosova ortalama yaşın 30,2 olduğu çok genç bir nüfusla karakterize edilmektedir. 1990 sonrası dönemde Kosova, hem nüfus yapısında hem de büyüme hızında etkisi olan göç meselesi ile mücadele etti. Nüfusun serbest ve kontrolsüz dolaşımı, kentsel ve kırsal nüfus arasındaki oranı değiştirdi. Nisan 2011'de yapılan nüfus sayımına göre nüfusun% 61'i kırsal kesimde yaşamaktadır. Kosova İstatistik Kurumu'nun tahminine göre, her iki cinsiyet için de Kosova'da 2011 yılı ortalama yaşam süresi 76,7 yıldı. Kadınların yaşam beklentisi 79.4 yıl iken erkeklerde bu rakam 74.1'dir. (KAS, 2020: 29) Kosova'nın nüfus yapısını savaşlar, yaşam koşulları, siyasi değişimler gibi olaylar etkilenmiştir. 2011 nüfus sayımına göre Kosova'nın nüfusu %91 Arnavut, %3,4 Sırplar, geri kalan kısım ise diğer etnik gruplardan oluşmaktadır.

Tablo 5: 1948-2011 yıllar arasında Kosova nüfusun etnik yapısı (%)

Etnik yapı	1948	1953	1961	1971	1981	2011
Arnavutlar	68	64,3	67,1	73,7	77,4	91
Sırplar	24,1	24,1	23,5	18,4	13,2	3,4
Diğerleri	7,9	11,6	9,4	8	9,4	5,6

Kaynak: *Statistical Yearbook of the Republic of Kosovo 2020*, Kosova Agency of Statistics, 2020, Priştine, s.35.

1948-2011 nüfus sayımlarına göre Kosova nüfusunun çoğunluğunu Arnavutlar oluşturmaktadır. 1948 yılından 1953 yılına kadar Sırp nüfus oranı sabit iken, Arnavut nüfus oranı azalma göstermektedir. 1953 yılından sonra ise tam tersi bir durum söz

konusu. 1953 yılından 2011 yılına kadar Arnavut nüfus sürekli artış gösterirken, Sırp nüfus oranı sürekli azalma göstermektedir.

Tablo 6: 1921-2019 Kosova Nüfusu

Yıl	Erkek Nüfusu	Kadın Nüfusu	Toplam Nüfus
1921	220.244	218.766	439.010
1931	280.856	271.208	552.064
1948	373.736	359.298	733.034
1953	416.538	399.370	815.908
1961	492.630	471.358	963.988
1971	636.958	606.735	1.243.693
1981	818.392	766.048	1.584.440
2011[1)]	896.136	883.885	1.780.021
2012[2)]	914.051	901.555	1.815.606
2013[2)]	916.581	904.050	1.820.631
2014[2)]	907.887	897.057	1.804.944
2015[2)]	882.076	889.528	1.771.604
2016[2)]	888.198	895.333	1.783.531
2017[2)]	889.635	908.871	1.798.506
2018[2)]	879.876	915.789	1.795.666
2019[2)]	869.800	912.315	1.782.115

Kaynak: *Statistical Yearbook of the Republic of Kosovo 2020*, Kosova Agency of Statistics, 2020, Priştine, s.30.

1) 2011 verileri, 2011 sayımını ve Kosova'nın kuzey kesiminin tahminini içermektedir

2) 2012-2019 verileri tahminidir.

2011 yılında yapılan nüfus sayımına göre Kosova'nın toplam nüfusu 1.780.021'dir. 2019 yılı verilerine göre ise nüfusu 1.782.115'dir. Kosova'nın resmi dilleri Arnavutça ve Sırpçadır. İki resmi dil olmasının sebebi Kosova Sırplarına, BM tarafından özelazınlık hakları verilmesidir. 1999 NATO müdahalesinden sonra Kosova'da yabancı kurumlar tarafından yapılan bir araştırmaya göre , Kosova'da en az

250.000 kişinin Türkçe bilmektedir. Türkçe bugün Prizren, Priştine, Mitroviça, Gilan belediyelerinde resmi dildir.

2.3 Kosova Ekonomisi

Kosova yeni ve dinamik bir ekonomiye sahiptir. Kosova ekonomisi en derin dönüşümünü 1999'dan sonra Kosova'nın Sırbistan'dan kurtarılmasıyla birlikte yaşamıştır. 1999'dan sonra Kosova ekonomisi büyük ölçüde uluslararası yardım, kamu sektörü ve işçi dövizleri ile desteklenmektedir. Güneydoğu Avrupa'da bulunan Kosova ekonomisi, bu bölgenin ekonomik entegrasyonlarının bir parçası haline gelmiştir. İş geliştirme için önemli bir yer olarak Kosova, ortalama yaşının oldukça genç olduğu genç ve nitelikli nüfus, doğal kaynaklar, elverişli iklim koşulları, yeni altyapı, bölgedeki en düşük vergi oranları ile mali politika gibi birçok karşılaştırmalı avantaj sunmaktadır.

Haziran 2009'da Kosova, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'na, 2006'da Orta Avrupa Serbest Ticaret Bölgesi'ne (CEFTA), 2012'de Avrupa Yeniden Yapılanma ve Kalkınma Bankası'na ve 2013'te Avrupa Konseyi Kalkınma Bankası'na katıldı. 2016 yılında Kosova, ticaretin serbestleştirilmesine odaklanan AB ile İstikrar ve Ortaklık Anlaşması (SAA) müzakerelerini hayata geçirdi (CIA, 2020).

Kosova ekonomisinin başlıca kaynakları arasında dış bağışlar, gümrük gelirleri, işçi dövizleri ve Kosova'da yaşayan uluslararası personelin kira/tüketim harcamaları bulunmaktadır. Üretimin çok sınırlı olduğu Kosova'da, doğal koşullar son derece elverişli olmasına rağmen tarım ve hayvancılık sektörleri de yeterince gelişmemiştir. Kosova yeraltı kaynakları açısından zengin bir ülkedir. Kurşun, çinko, bakır, gümüş, altın ve kömürün bol miktarda bulunduğu Kosova, linyit rezervi bakımından da Avrupa'da Almanya ve Polonya'dan sonra üçüncü sırada yer almaktadır. Ancak bu kaynaklar da verimli bir şekilde işletilememektedir (MFA, 2020).

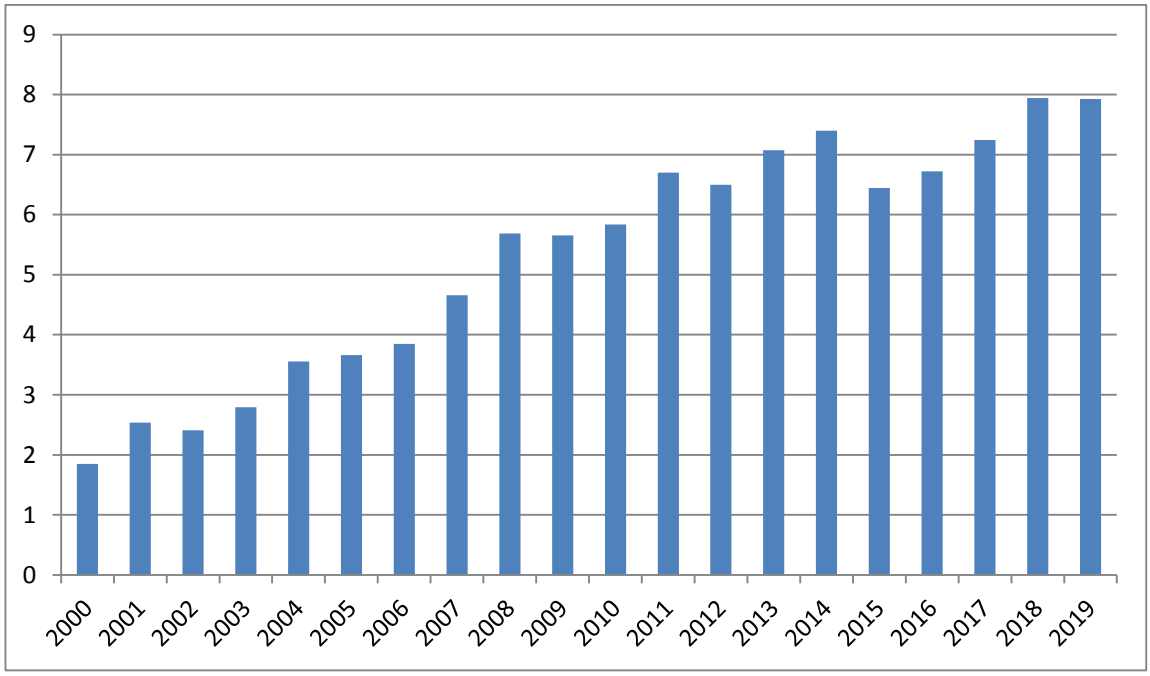
İşsizlik ve milli gelir rakamları ile halkın yaşam ve tüketim alışkanlıkları karşılaştırıldığında kayıtdışı ekonominin önemli bir boyutta olduğunu söylemek

mümkündür. Kosova ekonomisi, büyük ölçüde ticaretin ve hizmetler sektörünün ağırlıkta olduğu bir ekonomidir ve Balkanların en verimli topraklarına sahip olmasına rağmen, bölgenin en az gelişmiş yerlerindedir(ÖZEY, 2018: 256).

2.3.1 Ekonomik Performans Düzeyi

Ülkelerin en önemli ekonomik göstergelerinden biri, ülke ekonomisinin belirli bir dönemdeki performansını temsil eden Gayri Safi Yurtiçi Hasıla'dır (GSYH).

Şekil 6: Kosova GSYH (Milyar Dolar)

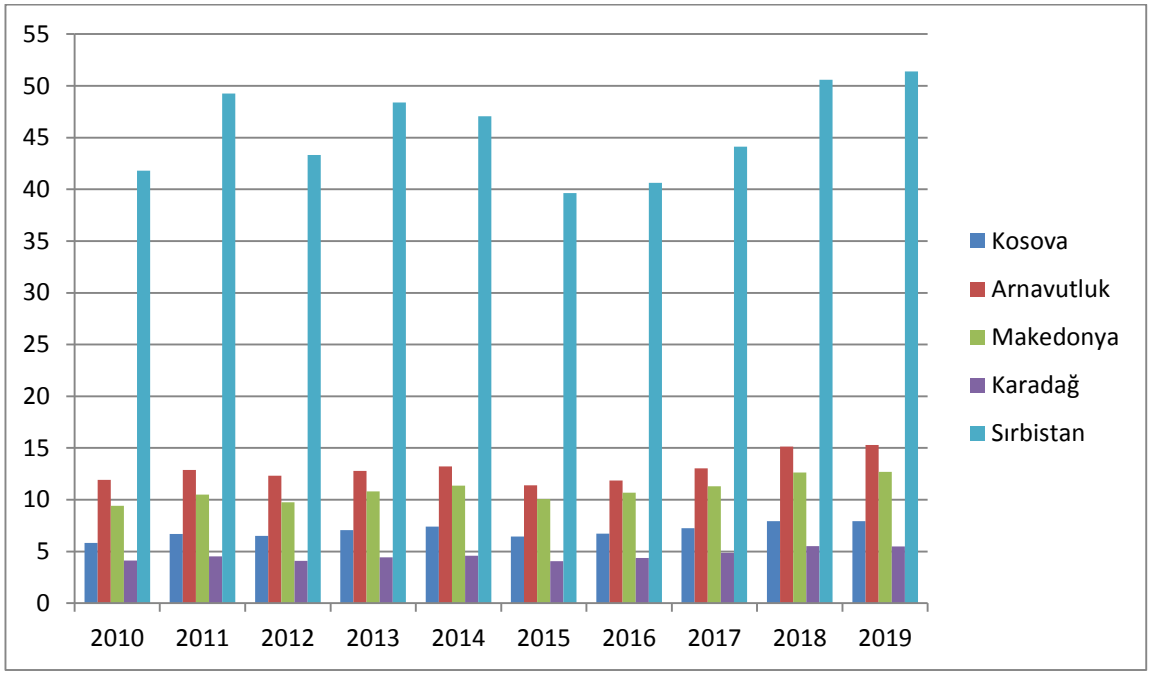

Kaynak: Worldbank 2020, GSYH 2000-2019, 15.11.2020

Şekil 6'da görüldüğü gibi GSYH her yıl artış göstermektedir. Savaştan sonra ekonomik reformların ve stratejilerinin uygulanmaya başlamasıyla sürekli artış gösteren GSYH 2001 yılında bir önceki yıla göre %37,10 artarak 2 milyar 535 milyon dolar olmuştur. 2008 yılında bağımsızlığını kazanmasının ardından da GSYH'da bir artış görülmüştür ve 2007 yılında 4 milyar 656 milyon dolar olan GSYH 2008 yılında 5 milyar 687 milyon dolar olmuştur. 2014 yılında 7 milyar 397 milyon dolar olan GSYH 2015 yılında 6 milyar 443milyon dolara düşmüştür, bir sonraki yılda ise yeniden artarak

6 milyar 719 milyon dolara ulaşmıştır. 2019 yılında GSYH değeri 7 milyar 926 milyon dolar olmuştur.

Şekil 7: Kosova ve Komşu Ülkeleri GSYH 2010-2019

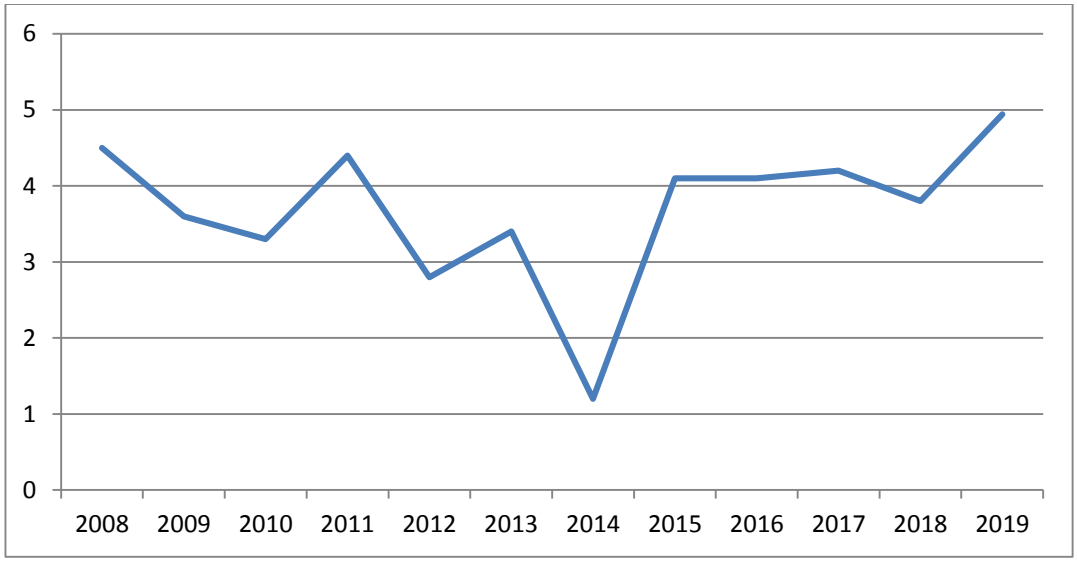
Kaynak: Worldbank 2020, GSYH 2010-2019, 15.11.2020

Kosova'da GSYH sürekli artış göstermesine rağmen komşu ülkeleri ile kıyaslandığında Sırbistan, Arnavutluk ve Makedonya'nın arkasında kalmaktadır. Şekil 7'de da görüldüğü gibi Arnavutluk ve Makedonya arasında GSYH açısından çok büyük bir fark görülmemektedir, Sırbistan ise daha belirgin bir fark ile birinci sırada yer almaktadır. Karadağ en son sırada yer almaktadır, ancak Karadağ'ın nüfusunun Kosova'nın nüfusundan yaklaşık üç kat az olduğunu dikkate alırsak kişi başına GSYH Karadağ'da diğer komşu ülkelere göre yüksektir.

2.3.2 GSYH Büyümesi

Kosova'da bağımsızlığından sonra pozitif bir büyüme gerçekleşmiştir. Bunun temel nedenleri arasında Kosova'nın çeşitli uluslararası kurumlarına üye olunması sonucunda artan yatırımlar, banka kredileri, tüketimin artması gibi nedenler yer almaktadır.

Şekil 8: Kosova Ekonomisinde reel GSYH Büyüme Hızı (2008-2019)

Kaynak: ASK, 2020, Bruto Produkti Vendor 2008-2019, 16.11.2020

Şekil 8'e baktığımızda 2008 yılında %4.5 bir büyüme gerçekleşmiştir. Bir sonraki yılda küresel finansal krizin etkisiyle Kosova'nın ekonomik büyümesinde bir düşüş yaşanmıştır ve %3.6 bir büyüme gerçeklelşmiştir. Krizin etkisi sonucunda yabancı yatırımların azalması, banka kredilerinin daralması gibi nedenlerden Kosova'da tüketim ve özel sektör yatırımları büyük ölçüde azalmıştır. 2010 yılından sonra ekonomik büyümede tekrar artış yaşanmıştır ve 2010, 2011 ve 2012 yıllarında sırasıyla, %3.3, %4.4 ve %2.8 oranında bir büyüme gerçekleşmiştir. 2014 yılında ise ele alınan yıllar arasında %1.2 olan en düşük büyüme oranı kaydedilmiştir.

2014 yılındaki ekonomik büyümenin özel ve kamu tüketiminden kaynaklanmaktadır.Yatırımların azalması ve net ihracatın ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkisi ise 2014 yılındaki büyüme oranıının diğer yıllara göre daha düşük

performans göstermesine neden olmuştur(BQK, 2015: 25). 2015 yılında GSYH'nın ortalama %4.1 büyüme oranı kaydetmiştir. Bu dönemde iktisadi faaliyetin genişlemesi, esas olarak iç talepteki artışın, yani tüketim ve yatırımın bir sonucudur. Genel tüketim içerisinde özel tüketim 2015 yılının ilk dokuz ayında yıllık yüzde 2,6 artış kaydetti. Bu dönemde özel tüketimin büyümesi, banka kredilerinin büyümesi ve yurtdışından havale ve işçi tazminatı şeklindeki daha fazla transfer girişiyle desteklenmiştir. Ayrıca, ülkedeki kamu sektörü maaş ve emekli maaşlarındaki artış 2015 yılında tam anlamıyla etkisini göstererek ekonomideki harcanabilir gelirin daha da artmasına neden olmuştur(BQK, 2016: 23). 2017 yılında dış talepteki artış ve uluslararası pazarlarda metal fiyatlarının artması, 2017 yılında ülke toplam ihracatının değerinde artışa dönüşmüştür. Ülkedeki genel hareketlilik yatırım pozisyonunun güçlendirilmesiyle desteklenirken, net ihracatın konumu da reel GSYH büyümesine olumlu katkı yaptı ve 2017 yılında büyüme oranı %4.2 olarak gerçekleşti. İktisadi faaliyetteki büyümenin ana nedeni yatırımların yüzde 10,7 artması, mal ve hizmet ithalatının yüzde 5,5 artmasına karşılık mal ve hizmet ihracatının yüzde 23,8 artmasıdır(BQK, 2018: 28). ASK'ye göre, 2019 yılında ekonomik faaliyetin büyümesi esas olarak finans ve sigorta faaliyetleri sektörü, imalat sanayi sektörü, madencilik sektörü, inşaat sektörü ve ticaret sektörü tarafından desteklenmektedir. Diğer taraftan tarım sektöründe, elektrik ve gaz tedarik sektöründe, sanat sektöründe vb. reel düşüş kaydedilmiştir. İktisadi faaliyetin büyümesi esas olarak yatırımların yüzde 5,7 oranında artmasından kaynaklanmıştır. 2019'da banka kredilerinin %10 artması, yatırımlarının artmasında önemli bir rol oynamıştır. İç talebin ana bileşeni olan tüketim, yüzde 2,1'lik özel tüketim ve yüzde 3,6'lık kamu tüketimindeki artışla desteklenen yüzde 2,3'lük reel artış kaydetti. Özel tüketimin önemli bir finansman kaynağı olan işçi dövizleri de yüzde 6,7 arttı. Özel tüketime ek olarak, hükümetin cari harcamaları yüzde 9,8 arttığı için kamu tüketimi de artmıştır. 2019 ekonomik büyüme %4.94 oranında gerçekleşmiştir(BQK, 2020: 30).

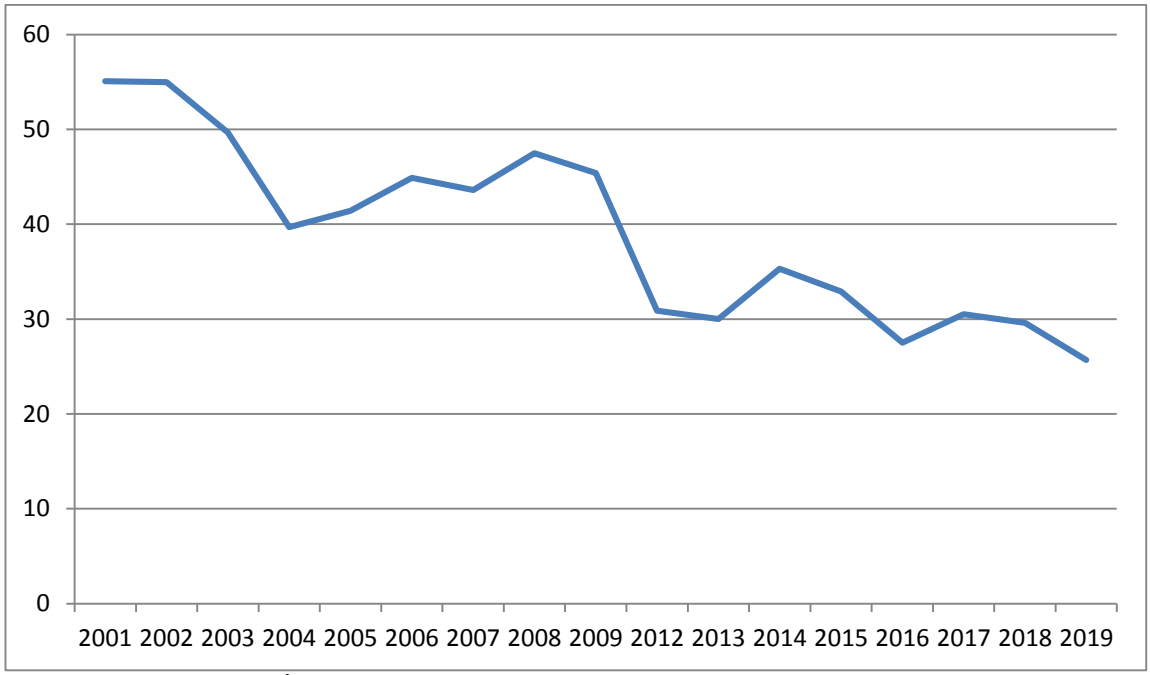
2.3.3 İstihdam Yapısı

Kosova, mikro firmaların istihdama katkısı açısından uluslararası karşılaştırmadan farklıdır. Çoğu ülkede büyük firmalar işlerin çoğunluğunu yaratır, ancak Kosova'da hem büyük firmalar hem de mikro firmalar çoğu istihdamdan eşit olarak sorumludur. Büyük firmalar istihdamın ortalama yüzde 35'ini oluşturmakta, ancak firma sayısının yalnızca yüzde 0,5'ini temsil etmektedir. Mikro firmalar işlerin yüzde 36'sını sağlamakta ve firmaların yüzde 91'ini oluşturmaktadır. Diğer ülkelerde daha büyük firmalar, orantısal olarak daha büyük oldukları için tüm işlerin daha büyük bir bölümünü sunmaktadır. Kosova'da daha az büyük firma var ve onlar da nispeten küçüktür.

Firmalar birkaç sektörde yoğunlaşmıştır. Ticaret ve hizmetler, firma sayısına, yeni firma sayısına ve çalışan sayısına hakimdir. 2005 yılında ticaret, tüm firmaların yüzde 55'ini oluşturuyordu. 2005 ile 2014 yılları arasında hizmetler sektöründeki firmaların payı yüzde 21'den yüzde 28'e, madencilik ve inşaat sektörlerinde ise yüzde 7'den yüzde 10'a yükselmiştir. İşyerleri esas olarak imalat sanayinden ticarete ya da hizmetler sektörüne kaymıştır(Cojocaru, 2017: 14).

İşsizlik, ülkelerin en önemli sorunlardan biridir. Sürekli artan nüfusa karşı yeterli istihdamın sağlanmaması, teknolojik gelişmesi ile emek yoğun şirketilerin sermaye yoğun şirketlere dönüşmesi gibi nedenlerden işsizlik sorunu giderek artan ve hem gelişmiş hem de gelişmekte olan ülkelerin en çok üstüne durduğu sorunlar arasında yer almaktadır.

Şekil 9: 2001-2019 Yıllar Arasında Kosova'da İşsizlik Oranı

Kaynak: ASK, 2020, İşsizlik Oranı 2001-2019

2000 yılından sonra GSYH sürekli artış göstermesine rağmen işsizlik oranında bir azalma yaşanmamıştır. Şekil 9'da da görüldüğü gibi 2001 yılında %55 olan işsizlik oranı 2009'a kadar büyük değişiklikler göstermemiştir. 2009'dan sonra yatırımların artması sonucunda işsizlik oranında bir azalma yaşanmıştır ve 2012 yılında işsizlik oranı %30.9 olmuştur. 2019 yılında ise işsizlik oranı %25.7'ye düşmüştür. Kosova nüfusunun neredeyse üçte ikisi çalışma çağındadır (15-64 yaş). Kosova, Avrupa'nın en genç nüfusa sahip ülkeleri arasında yer aldığından, çalışma çağındaki nüfusun önümüzdeki on yıl içinde hızla artması bekleniyor.

Yatırımlarının arttırılması, yeni istihdam imkanların yaratılması, farklı kalkınma planlarının uygulanması, yabancı yatırımlara gerekli ortamın hazırlanması, nitelikli işgücünü arttıracak çeşitli eğitim faaliyetlerin düzenlenmesi gibi faktörler Kosova'da işsizlik sorununun çözülmesine yardımcı olacaktır.

2.3.4 Dış Ticaret

Az gelişmiş ülkelerin özelliklerinden biri olan ithalatın ihracata göre genelde yüksek olması durumu Kosova için de geçerlidir. Kosova ekonomisi, savaştan sonraki dönemde sürekli artış gösteren dış ticaret açığı sorunu ile karşılaşmıştır. Kosova'daki mevcut ihracat durumu ve yüksek ticaret açığı, iç ve dış pazarlardaki düşük rekabet düzeyini ve ürün çeşitliliğinin eksikliğini yansıtıyor. İhracat performansının zaman zaman kötüleşmesinin nedeni, düşük dış talep ve Kosova ihracatının önemli bir bileşeni olan metal ve mineral fiyatlarının düşmesidir. Yüksek ticaret açığı, az gelişmiş ve dar bir yerli üretim tabanını yansımaktadır.

Tablo 7: 2001-2019 Yıllar Arasında Kosova Ticareti(000 Euro)

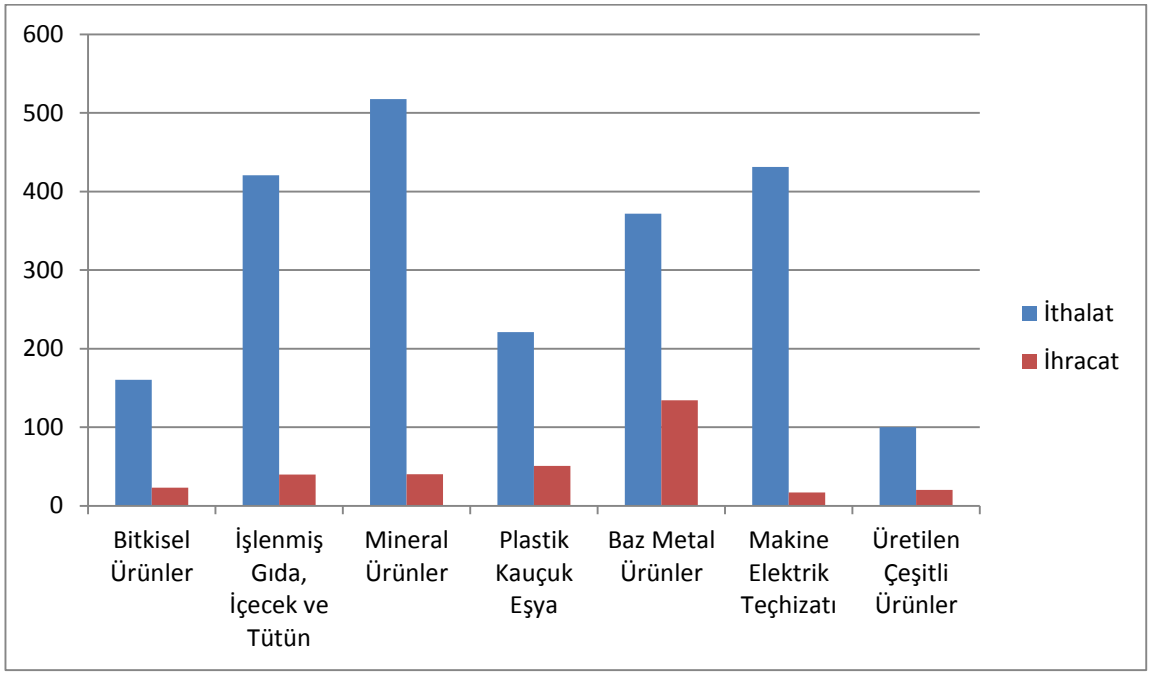
Yıllar	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	İhracatın İthalatı Karşılama oranı (%)
2001	10.559	684.500	-673.941	1,5
2002	27.599	854.758	-827.159	3,2
2003	35.621	973.265	-937.644	3,7
2004	56.567	1.063.347	-1.006.780	5,3
2005	56.283	1.157.492	-1.101.209	4,9
2006	110.774	1.305.879	-1.195.105	8,5
2007	165.112	1.576.186	-1.411.074	10,5
2008	198.463	1.928.236	-1.729.773	10,3
2009	165.328	1.937.539	-1.772.211	8,5
2010	295.957	2.157.725	-1.861.769	13,7
2011	319.165	2.492.348	-2.173.184	12,8
2012	276.100	2.507.609	-2.231.509	11
2013	293.842	2.449.064	-2.155.221	12
2014	324.543	2.538.337	-2.213.794	12,8
2015	325.294	2.634.693	-2.309.399	12,3
2016	309.627	2.789.491	-2.479.864	11,1
2017	378.010	3.047.018	-2.669.007	12,4
2018	367.500	3.347.007	-2.979.507	11
2019	383.504	3.497.131	-3.113.627	11

Kaynak: ASK, 2020 - Erişim tarihi 10.10.2020

Tablo 7'deki verilere göre 2001 yılında 10.5 milyon Euro olan ihracat değeri 2008 yılında 198.4 milyon Euro değerinde gerçekleşmiştir. 2009 yılında finansal krizin de etkisiyle ihracat değerinde bir azalma yaşanmıştır ve 198.4 milyon Euro'dan 165.3 Euro'ya düşmüştür. 2010 yılından sonra ihracat tekrar artmaya başlamıştır ve 2019 yılında 383.5 milyon Euro olarak gerçekleşmiştir. İthalat değerleri de 2013 yılı dışında sürekli artış göstermektedir. 2001 yılında 684.5 milyon Euro olan ithalat değeri 2019 yılında 3.497,1 milyon Euro değerine ulaşmıştır. 2001 yılından sonra ithalat değerinin ihracat değerine göre devamlı oldukça yüksek olması sonucunda, Kosova giderek artan dış ticaret sorunu ile karşı karşıya kalmıştır. İncelenen dönemde dış ticaret açığının en yüksek olduğu 3.113,6 milyon Euro ile 2019 yılı olmuştur. İhracatın ithalatı karşılama oranı günümüzde de düşük seviyelerde olmasına rağmen, 2001 yılından bu yana istikrarlı bir şekilde artmaya devam etmiştir. 2000'lerin başında ihracatın ithalatı karşılama oranı %2-3 seviyelerinde seyrederken son yıllarda %10-12 oranında gerçekleşmektedir.

Başlıca ihracat gruplarının verilerine göre: İhracatın % 29,2'si baz metal ürünler, %12,8 mineral ürünler, %12'si işlenmiş gıda, içecek ve tütün, %11'i plastik kauçuk eşya, %7,2'si üretilen çeşitli ürünler, %6,3 makine, mekanik ve elektrik teçhizatı, %5,1'ni bitkisel ürünlerden oluşmaktadır. İthalat için ana grupların verilerine göre ise, itahalatın %14,3'ü makine, mekanik ve elektrik teçhizatı, %13'ü mineral ürünler, %12,7'si işlenmiş gıda, içecek ve tütün, %11,4'ü ulaşım aracı, %10,3'ü baz metaller ürünler, %7'si kimya sanayi ürünleri, %4.8'i bitkisel ürünler ve % 4.8'i plastik kauçuk eşyalardan oluşmaktadır(ASK, 2020: 8).

Şekil 10: Kosova'nın Ürün Grupları Bazında İhracat ve İthalatı 2019(Milyon Euro)

Kaynak: ASK, 2020, Ürün Grupları Bazında İhracat ve İthalat, Erişim Tarihi 10.10.2020

2.3.4.1 Kosova'nın Serbest Ticaret Anlaşmaları

Serbest ticaret anlaşmaları çerçevesinde Kosova, CEFTA, AB ile İstikrar ve Ortaklık Anlaşması ve Türkiye ile Serbest Ticaret Anlaşması gibi çeşitli anlaşmalar imzalamıştır. Serbest ticaret anlaşmaları, ticaretin, yatırımın, siyasi ilişkilerin karşılıklı gelişmesi ve entegrasyonun artırılması için elverişlidir.

Kosova, WTO üyeliğinin önünü açmak amacıyla 2007 yılında Orta Avrupa Serbest Ticaret Anlaşmasına (CEFTA) katıldı. Şu anda Kosova, 20 milyon tüketiciye sahip Arnavutluk, Makedonya, Sırbistan, Moldova, Karadağ ve Bosna Hersek ile serbest ticaret rejiminden yararlanmaktadır. Bu anlaşma sayesinde, Kosovalı işletmeler pazarlara daha kolay erişimden yararlanır, tüketiciler çeşitli ürünlerle karşı karşıya kalır ve bir bütün olarak toplum bunu CEFTA tarafları arasında bilgi ve uygulama alışverişi için bir araç olarak kullanmaktadır. Kosova'nın gelecekteki ekonomik kalkınma

potansiyelinin ticaret, üretim ve ihracata dayalı olması gerektiği göz önüne alındığında, CEFTA bu hedeflere ulaşmak için önemli bir araç olarak sunulmaktadır(İnstituti Gap, 2011: 3).

27 Ekim 2015 tarihinde ise Kosova Cumhuriyeti ile Avrupa Birliği arasında İstikrar ve Ortaklık Anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşma entegrasyon sürecinin siyasi ve ekonomik yönlerini kapsayan 10 bölümden oluşmaktadır. İstikrar ve Ortaklık Anlaşması, istikrar ve ortaklık sürecinin tam AB üyeliğine kadar uygulanmasına yönelik Kosova'nın AB üye ülkeleri ve kurumlarıyla ilişkilerinin çerçevesini belirlemektedir. Kapsam açısından, siyasi konular ve yasal yükümlülükler dışında,, yönetişimin tüm alanlarını kapsamaktadır (MIE).

2013 yılında Kosova Hükümeti Türkiye Cumhuriyeti ile bir Serbest Ticaret Anlaşması imzalamıştır. Anlaşma kapsamında, mal ticaretinde tarife ve tarife dışı engellerin kaldırılması, kurumsal hükümler, genel istisnalar, güvenlik istisnaları, ödemeler dengesi önlemleri gibi unsurlar yer almaktadır(T.C Ticaret Bakanlığı, 2019).

Coğrafi yakınlık ve serbest ticaret anlaşmalarının bir sonucu olarak, Kosova'nın ticari ilişkileri daha çok AB ülkeleri ve CEFTA ile gerçekleşmekte ve bu ülkelerden ithalat ve ihracat tabanını genişletmektedir. Kosova'daki ithalat yapısına hakim olan ve 2019'da toplam mal ithalatının yüzde 63'ünden fazlasını oluşturan iki ana ticaret bloğu AB ve CEFTA'dır. AB içinde en büyük ithalat ortağı Almanya olurken, onu İtalya ve Yunanistan takip etmektedir. Bölge ülkelerinden ise Arnavutluk ve Makedonya, CEFTA'dan yapılan toplam ithalatın yüzde 92'si temsil ederek önemli bir ithalat kaynağıdır. 2019'da Kosova, CEFTA'ya yaklaşık 164 milyon euro ihraç etmiştir. Arnavutluk, Makedonya ve Sırbistan, Kosova'nın toplam ihracatının %84'ünü oluşturmaktadır. AB üyeleriyle ise Kosova yaklaşık 127 milyon euro ihracat gerçekleştirdi(MTI, 2020: 1).

2.4 Ekonomide Sektör Ağırlıkları

Kosova ekonomisi, büyük ölçüde ticaretin ve hizmetler sektörünün ağırlıkta olduğu bir ekonomidir. Her ne kadar zengin yeraltı kaynaklarına sahip olsa da sektörel bazda bakıldığında Kosova ekonomisinin %60'ı hizmetler, %20'si tarım ve %20'si sanayi sektöründen oluşmaktadır(ÖZEY, 2018: 256).

2.4.1 Tarım Sektörü

Tarım sektörü, ülkemiz için çok önemli ve stratejik bir ekonomik faaliyet olarak GSYH'nın% 9'unu paylaşmaktadır. GSYH içinde çok yüksek bir paya sahip olmasına rağmen, Kosova tarımı, arazi parçalanması gibi yapısal problemlerle karakterizedir ve bunun sonucunda düşük iş gücü verimliliğine sahip olup yüksek üretim maliyetlerine neden olmaktadır. Sonuç olarak, tarımdaki yapısal değişiklikler daha yavaş bir gelişme hızında gerçekleşmektedir. Bu sektöre yönelik sübvansiyonlar ve yatırım hibeleri desteği ile Tarım ve Kırsal Kalkınma Programının uygulanmaya başlamasıyla, Kosova'da tarımın geleceğinin doğru yönde yönlendirildiği tahmin edilmektedir. Kosova'nın gıda üretiminde hem miktar hem de nitelik olarak istikrarlı bir yer olmasını hedeflenmektedir. Bu programın uygulanmasıyla, hem yerel pazara adanmış ürünlerde hem de uluslararası pazara yönelik çeşitli tarımsal faaliyetlerde rekabeti geliştirmede yıldan yıla daha büyük bir canlanma yaşanmaktadır. Kosova Tarım Sayımı verilerine göre 362.700 kişi tarım sektöründe çalışıyor(MBPZHR, 2018: 19).

Arazi kullanımı ve faaliyetlerimiz sırasında meydana gelen değişiklikler, tarımsal ürünlerin üretimi ve ticareti, arazi ve su tasarrufu, hava kalitesi ve sera gazı konsantrasyonları açısından önemli ekonomik ve çevresel etkilere sahiptir. Tarım arazisinin kullanım alanı tarım ekonomisi tarafından kullanılan ekilebilir arazi alanları, çayırlar ve meralar, çok yıllık ürünler ve bahçelerin toplam alanını ifade etmektedir.

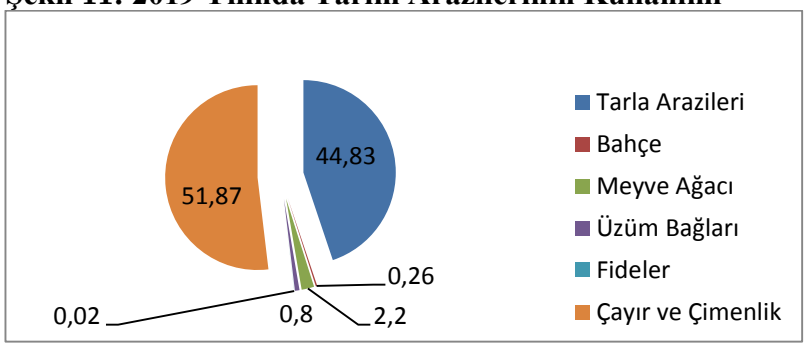
Tablo 8: Kosova'da Tarım Arazi Kullanımı 2015-2019

Kullanılan Arazi	2015	2016	2017	2018	2019
Tarla Arazileri	185.386	187.223	186.954	188.359	188.364
Bahçe	587	994	1.119	1.002	1.122
Meyve Ağacı	4.727	5.493	6.247	7.687	9.244
Üzüm Bağları	3.120	3.112	3.199	3.271	3.369
Fideler	178	196	159	108	110
Çayır ve Çimenlik	216.481	218.808	218.314	218.152	217.931
Kullanılan Toplam Arazi	410.479	415.826	416.072	418.581	420.141

Kaynak: ASK, 2020, Kosova'da Tarım Arazi Kullanımı, 11.11.2020

Tablo 8'e göre 2015 yılında tarım arazilerinin toplam kullanım alanı 410 bin hektar olup, bunun çoğu çayır ve çimenlik 216,4 bin hektar veya % 52,73, ekilebilir arazi ise 185,3 bin hektar veya% 45,6'dır. Devamlı bir artış ile kullanıllan tarım arazileri, 2019 yılında toplam 420 bin hektar olmuştur. Meyve ağacı arazileri 9,2 bin hektarlık bir alanla 2018'e göre 1557 hektarlık bir artışla %20,25'lik bir artışı ifade etmektedir. Üzüm bağları, tarım arazilerinin toplam kullanım alanında yaklaşık %0,80 oranında yer almaktadır. Fidanlık alanı 2015 yılında 178 bin hektar iken , 2019 yılında bu değer 110 bin hektar olmuştur. Diğer arazi türlerinden farklı olarak bu alanın kullanımında azalma yaşanmıştır.

Şekil 11: 2019 Yılında Tarım Arazilerinin Kullanımı

Kaynak: ASK verilerine göre hazırlanmıştır

Tablo 9: 2019 Yılında Kosova'da Tarım Ürünleri Üretiminde Kullanılan Araziler

Tarım ürünleri	Alan(Hektar)
Tahıl Ürünleri	124.198,00
Baklagiller	2.997,00
Endüstriyel Bitkiler	401,92
Patates	3.668,19
Sebze	8.836,00
Yem Bitkileri	37.496,72
Diğer Bitkiler	15,52
Boş Arazi	8.164,80

Kaynak: ASK verilerine göre hazırlanmıştır

Diğer ülkelerde olduğu gibi, Kosova'da da tarımsal-sanayinin gelişimine, çok sayıda insanın refahları doğrudan veya dolaylı olarak bağlı olduğu istihdam yaratan bir endüstri sektörü olduğu düşünülerek, Kalkınma Programı Politikaları yoluyla özel önem verilmiştir. Tarıma dayalı sanayinin gelişmesine yatırım yapmak sadece çiftçilerin gelirlerini artırmakla kalmaz, aynı zamanda kırsal alanlarda yeni istihdam fırsatları yaratır. Kosova Tarım, Ormancılık ve Kırsal Kalkınma Bakanlığı çeşitli politikalar ve faaliyetler yoluyla çiftçileri desteklemeye, tarımın gelişmesi için daha elverişli koşullar sağlamaya devam etmektedir.

2.4.2 Sanayi Sektörü

Tarihsel olarak, Kosova endüstrisinin gelişimi, sosyal mülkiyetin baskın olduğu ve ekonomide merkezi yönetimin hakim olduğu eski Yugoslavya'nın ekonomik sistemine ve kalkınma modellerine tamamen bağımlı olarak çeşitli aşamalarından geçmiştir. II.Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra, Kosova genel olarak yüksek düzeyde bir ekonomik, sosyal, eğitimsel ve sağlık geriliğine ve düşük bir endüstriyel yapıya sahipti. Bu dönemde Kosova, çoğu eğitimsiz, tarımsal ve kırsal nüfusun yüksek bir payına sahip olan bir tarım ülkesinin güçlü özelliklerini korumuştur. Kosova'nın endüstriyel gelişimi, doğal hammadde, enerji ve bunların ticaretinin fiyatlarının kontrolü ile karakterize edilen Yugoslav tek pazarının ortak politikaları çerçevesinde gerçekleştirildi. Bu kontrollü fiyatlar rejimi aracılığıyla, birikimin orantısız dağılımı,

eski Yugoslavya'nın diğer bölgelerindeki işleme sanayi sektörleri lehine gerçekleştirmiştir. Böylelikle Kosova sanayisinin birikiminin önemli bir kısmı diğer ülkelere aktarılıyordu. Daha sonraki dönemde metal ve hammadde üretiminde artış olmuştur, ancak bu gelişme nüfusun yaşamındaki iyileşmeye ve genel olarak sosyal geli

şmeye yansımamaktadır. Kosova, büyük baz metal ve kömür rezervlerine sahip olmasına rağmen, bu dönem boyunca hem GSYH hem de sosyal hizmetlerin gelişimi ve endüstrinin üretken yapısı açısından eski Yugoslavya ekonomik sistemi içinde en az gelişmiş ülke olarak kalmıştır(Zyra e Kryeministrit, 2009: 7). Kurşun, çinko,nikel, magnezit, boksit, krom, bakır, demir, kömür ve gümüş gibi zengin maden yatakları ile meşhur olan Kosova, Eski Yugoslavya döneminde, sahip olduğu linyit yatakları ile Yugoslavya rezervlerinin %58'ini teşkil etmekteydi(ÖZEY, 2018: 257).

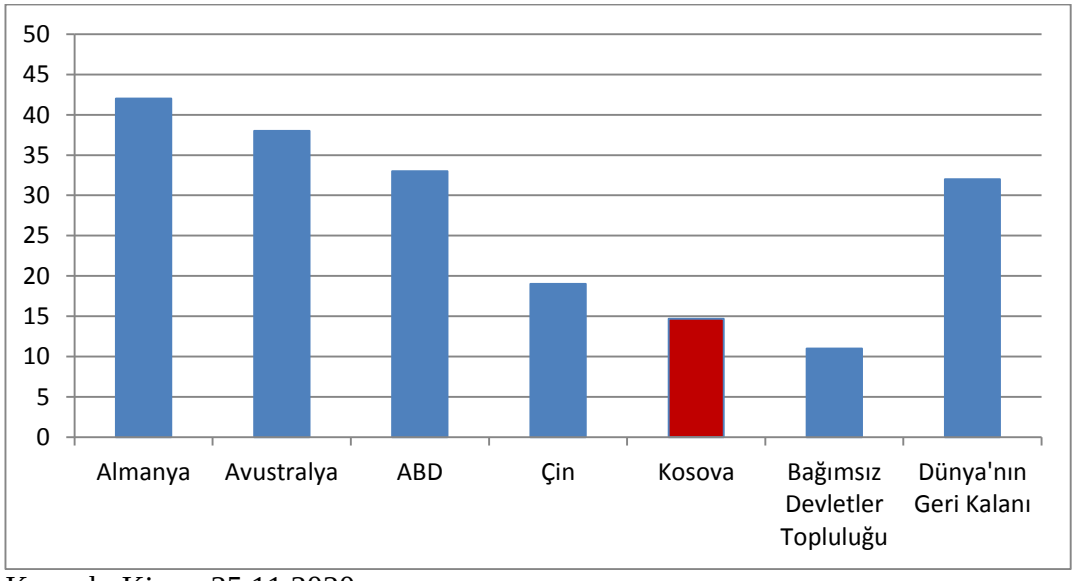
1970'lerin başında siyasi ve ekonomik sistemin federalizmi ve anayasa değişikliği süreci başlamıştır. Bu aynı zamanda ekonomik kalkınmanın teşvik edilmesine ve endüstriyel işleme sektörlerinin oluşturulması için ön koşulların yaratılmasına da yansımaktadır. Böylece Trepça fabrikası bünyesinde metalurji ve madencilik kapasitelerinin geliştirilmesine yönelik önemli yatırımlar yapılmaktadır. Kosova endüstrisinin esas olarak dış pazarlarla güçlü bağları vardı. 1966-89 döneminde, Kosova endüstrisi, elektrik, kömür üretimi, kaynaklı borular, nikel, kurşun - çinko cevheri, rafine gümüş, taşıma araçları, kompleks gübreler, çimento, pamuk ipliği, giyim, deri ayakkabılar, kauçuk ürünler, konserve et, margarin ve diğer yağlar, bira ve fermente tütün gibi,ihracat sanayi gücünü etkileyen 24'ün üzerinde ana ürün üretmektedir. Böylece 1984-1988 döneminde sanayi, ülke ihracatında %90'ın üzerinde bir paya sahip olmuştur. 90'lı yılların sonuna kadar Kosova'daki tüm endüstriyel işletmeler esas olarak sosyal mülkiyete sahipti (1990'da %99,3) ve orta ve büyük ölçekli işletmelerdi(Zyra e Kryeministrit, 2009: 8-9).

1990'lardaki sanayisizleştirme süreci ve imalat işletmelerinin özelleştirilmesindeki gecikme, çoğu 2000'den sonra faaliyete geçen küçük ve orta ölçekli işletmelerin hakim olduğu yeni bir Kosova sanayisi profili yarattı. Tekstil, oto

yan sanayi, madencilik gibi alt sektörler Kosova sanayi sektöründe önemli bir yere sahiptir.

Kosova, enerji ve metal kaynaklarının genel kalkınma için önemli bir potansiyeli temsil ettiği maden kaynakları bakımından zengin bir ülkedir. Madencilik alanında Trepça maden ocakları çok önemli bir yere sahiptir. Trepça'da bulunan maden kaynaklarının arasında çinko, kurşun, gümüş ve altın yer almaktadır. Kosova'nın kurşun ve çinko rezervlerinin yaklaşık 48 milyon ton, nikel rezervlerinin 16 milyon ton olduğu tahmin edilmektedir. Krom rezervi 89 milyon ton ve boksit rezervi 13.2 milyon tondur. 14,7 milyar tonla Kosova, dünyanın en büyük beşinci kanıtlanmış linyit rezervine sahiptir. Bu mineral, uzun vadede enerji üretimi için önemli faktörlerden birini temsil eden Kosova için büyük önem taşımaktadır. Linyit, toplam elektrik üretiminin %97'sine katkıda bulunurken, üretimin geri kalan %3'ü hidroelektrik santrallerine dayanmaktadır. Bu kaynakların akılcı ve iyi yönetilen kullanımı, hızlı ve sürdürülebilir ekonomik ve sosyal kalkınma için destek sağlayabilir.

Şekil 12: Kosova ve Diğer Ülkelerin Linyit Rezervleri (Milyon Ton)

Kaynak: Kiesa, 25.11.2020

200 yılı aşkın bir geleneğe sahip olan tekstil, madencilikten sonra Kosova'nın en büyük ikinci sanayi sektörüdür. 1990'larda zirvede olan tekstil üretimi ile uğraşan 15

sosyal mülkiyetli işletmenin(KİT) her biri 1000'den fazla kişiyi istihdam etmiş ve satışlar yaklaşık 35 milyon Euro'yu bulmuştur. Bölgedeki son gelişmeler ise tekstil endüstrisinin birincil ticaret bağlantılarını dondurarak daha düşük üretim oranlarına ve yabancı ürünlerle rekabet eksikliğine neden olmaktadır. Sonuç olarak, eski KİT çalışanlarının büyük bir kısmı gereksiz hale geldi. Küçük bir kısmı ise özel tekstil şirketleri kurdu(Kiesa, 2016: 14).

Kosova'daki oto yan sanayinin kökeni, ilk oto yan sanayi şirketlerinin kurulduğu 1960'lara kadar uzanmaktadır. Bu firmalar öncelikle Yugoslav araçlarının üretimi için farklı parçalar tedarik etmek üzere kurulmuş olsalar da, çok hızlı bir şekilde dış pazarlara girerek tanınmış Avrupa ve Amerikan otomotiv parçası üreticileriyle işbirliği yapmıştır. 1990'larda siyasi koşulların bir sonucu olarak dış pazarların kaybedilmesiyle, Kosovalı oto yan sanayi şirketleri çok büyük mali sorunlarla karşı karşıya kaldı ve sonuç olarak birçoğu küresel pazarda ayakta kalabilmek için yeni fırsatları araştırmaya başlamıştır(Kiesa, 2016: 13).

2.4.3 Hizmet Sektörü

Hizmetler sektörü, Kosova ekonomisi için GSYİH'ya ve istihdam yaratılmasına önemli ölçüde katkıda bulunan çok önemli bir sektördür. Hizmetler sektörü, katma değer ve istihdama doğrudan katkıda bulunmanın yanı sıra, yabancı ve yerli yatırım ortamını iyileştirerek ve dolayısıyla ekonomik büyüme ve kalkınmayı artırarak bir ülkenin genel ekonomisine yardımcı olur.

2018 yılında hizmetler sektörü, GSYH'nin %72,63'ünü oluşturarak 2013 yılından bu yana katma değer üretimine en yüksek katkıyı sağlamıştır. Ayrıca, 2018'de hizmetler sektörü Kosova'daki istihdamın yaklaşık% 85,3'ünü oluşturmaktadır. Bu sektör, hizmet ihracatı ve ithalatı yoluyla Kosova ekonomisinin uluslararası pazara girmesine önemli ölçüde katkıda bulunmaktadır. Mal ticaretinden farklı olarak Kosova, pozitif bir hizmet ticaret dengesi yaşamaktadır. 2018 yılında Kosova'nın hizmet ticaret

dengesi pozitif seyrederek hizmet ihracatında %5,4 artışla 770,6 milyon Euro'ya ulaşmıştır. 2018 yılında hizmetler sektöründeki en büyük kategori, hizmetler sektörünün %22,65'ini ve GSYH'nin %16,45'ini oluşturan Perakende ve Toptan Satış / Araç Onarımları oldu. İkinci en büyük kategori, hizmetler sektörünün yaklaşık% 22,15'i ve GSYH'nın %16,09'unu oluşturan Kamu Yönetimidir ve üçüncü kategori, sektörün %13,39'unu ve GSYH'nin % 9,72'sini kapsayan İnşaat sektörüdür. Bu kategorinin katkısında 2017 yılının aynı dönemine göre %0,46 oranında hafif bir artış oldu. Hizmetler sektöründeki bir diğer önemli kategori ise sektörün %12.97'sini ve GSYH'nin % 9.42'sini oluşturan Gayrimenkullerdir. Sektördeki en küçük kategori 2018'de GSYH'nın %1,48'ini oluşturan Otelcilik Turizmidir(MTI, 2019: 4).

Tablo 10: 2018 yılında Hizmetler Sektöründe Kayıtlı bazı işletme kategorileri

Kayıtlı İşletmeler (Hizmetler Sektöründe) 2018	**İşletme sayısı**	**Hizmet sektörünün yüzdesi**
Perakende ve Toptan Satış / Araç Onarımları	2.558	25,68
Otelcilik Turizmi	999	10,03
İnşaat	976	9,79
Kamu Yönetimi / Zorunlu Sosyal Sigorta	18	0,18
Uluslararası Organizasyon ve Kuruluşlar Faaliyetleri	1	0,01
Toplam	**7.092** Hizmetler sektörü **9.960** Toplam işletme sayısı	**71,2**

Kaynak: ARBK (Ministria e Tregtisë dhe Industrisë) 12.10.2020

Tablo 10'da gösterildiği gibi 2018 yılında Kosova'da %71,2'si (7.092) hizmet sektöründe olmak üzere 9.960 yeni işletme açılmıştır. Yeni işletmelerin çoğu açılan tüm

işletmelerin yaklaşık %25.68'ini oluşturan Perakendecilik ve Toptan Satış / Araç Onarımları alanında olmuştur. Hizmet sektöründe büyüyen bir kategori olan Otelcilik ise 2018'de kayıtlı 999 yeni işletme ile yeni işletmelerin% 10.03'ünü oluşturmaktadır. Kamu Yönetimi / Zorunlu Sosyal Sigorta alanında, sadece 18 kayıtlı kurum ile toplam işletme sayısında %0.18 ile yer almaktadır. En son sırada ise sadece 1 işletme ile Uluslararası Kuruluşlar yer almaktadır.

Tablo 11: Hizmetler Sektöründe İstihdam (Toplam İstihdamın yüzdesi)

Faaliyet alanı	**2012**	**2013**	**2014**	**2015**	**2016**	**2017**	**2018**	**2019**
Elektrik, gaz, buhar ve iklimlendirme temini	2,3	1,7	1,7	1,8	1,6	1,8	1,8	1,4
Su temini, kanalizasyon, atık yönetimi	1,2	1,2	1,0	1,5	2,0	1,2	1,3	1,1
İnşaat	9,5	11,4	10,9	9,5	11,5	12,9	11,9	12,6
Toptan ve perakende ticaret, motorlu taşıtların ve motosikletlerin onarımı	13,4	12,8	14,4	14,4	14,8	14,7	17,0	17,0
Ulaşım ve depolama	3,5	3,2	3,4	2,8	3,2	2,7	3,3	3,7
Konaklama ve ikram faaliyetleri	4,8	5,3	6,0	6,6	6,4	6,6	6,9	6,4
Bilgi ve iletişim teknolojisi	2,3	2,9	2,9	3,2	2,2	2,6	3,4	3,8
Finans ve sigorta faaliyetleri	2,2	2,2	1,8	2,0	1,9	1,7	2,0	1,7
Gayrimenkul faaliyetleri	0,2	0,2	0,0	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1
Mesleki, bilimsel ve teknik faaliyetler	1,8	2,0	2,0	1,8	2,0	2,2	1,8	2,7
İdari faaliyetler ve destek hizmetleri	4,7	3,8	3,4	3,6	3,3	3,8	2,9	3,9
Kamu yönetimi ve koruma, zorunlu sosyal güvenlik	5,0	4,9	6,4	7,4	7,4	6,1	7,0	6,6
Eğitim	12,0	11,1	11,9	12,2	10,6	9,5	11,3	10,0
İnsan sağlığı ve sosyal hizmet faaliyetleri	7,5	8,1	7,2	6,2	5,6	6,5	5,8	5,3
Sanat, eğlence ve rekreasyon	2,2	1,7	1,5	1,5	1,7	1,4	1,3	1,3
Diğer hizmet faaliyetleri	3,9	3,6	3,4	4,2	3,6	4,4	4,8	2,7

Kaynak: ASK, 2020, Ekonomik Faaliyetlere göre İstihdam, 25.11.2020

2018 yılında, Kosova'da çalışanların %85,3'ü hizmetler sektöründe istihdam edilmiştir. Bu, hizmetlerin işgücünün %81,3'ünü istihdam ettiği 2017 yılına göre 4

puanlık bir artış olduğunu gösteriyor. Tablo 11'de 2012-2019 yıllar arasında hizmetler sektöründe faaliyetlere göre istihdama ilişkin veriler yer almaktadır. Bu verilere göre 2018 yılında hizmetler sektöründe istihdamın en yüksek olduğu sektör Toptan ve Perakende Ticaret / Motorlu Taşıtları ve Motosiklet Onarımı'dır. Bu sektörde devamlı bir artış görülmekte ve 2012 yılında %13,4 olan toplam istihdama katkısı 2019 yılında %17 olmuştur. Bu sektörün ardından inşaat sektörü ve eğitim sektörü diğer sektörlere göre toplam istihdamda daha yüksek bir yüzdeye sahiptir. 2019 yılı verilerine göre inşaat sektörünün toplam istihdama toplam istihdama katkısı %12,6 iken, eğitim sektörünün toplam istihdama katkısı %10'dur. Diğer sektörlerde incelenen yıllar arasında istihdam artışı daha düşük bir oranda gerçekleşmiştir.

2.5 Kosova'da Toplumsal Cinsiyet Eşitliği

Cinsiyet eşitliği demokratik bir toplumun temel değerlerinden biridir. Toplumsal cinsiyet perspektifinin çeşitli kalkınma alanlarına dahil edilmesi, yalnızca insan hakları ve sosyal adaleti sağlamakla kalmaz, aynı zamanda diğer sosyal ve ekonomik hedeflere etkili bir şekilde ulaşılmasını da sağlamaktadır. Her iki cinsiyet için de eşit fırsatlar yaratmanın hem ekonomik hem de sosyal ve politik yönleri üzerinde olumlu bir etkisi vardır. Cinsiyet eşitliği temel bir haktır ve ekonomik büyüme, kalkınma ve istikrar için önemli bir faktördür.

2008 yılında Kosova'nın Cinsiyet Eşitliği Programı kabul edilmiştir. Kosova Cinsiyet Eşitliği Programı toplumsal cinsiyet eşitliğinin Kosova'daki dönüşüm süreçlerinin merkezinde yer almasını sağlamayı amaçlamaktadır. (Agjencia për Barazi Gjinore, 10: 2020)

Bu programa ek olarak, gerek sivil toplum kuruluşları gerekse ilgili kurumlar tarafından Kosova'da kadının toplumdaki statüsünün iyileştirilmesi için birçok adım atılmıştır.

Ancak bütün bu faaliyetlere rağmen Kosova toplumunda kadınların durumu hala endişe vericidir. Temel sorun, eğitim, sağlık ve medyada eşitsizlik ve yapısal dışlanma ile

sosyo-kültürel ve kurumsal yaşamın çeşitli alanlarında insan kapasitelerinin yetersiz kullanılmasında yatmaktadır.

Kosova toplumu yıllar boyunca cinsiyet ayrımcılığıyla karşı karşıya kalmıştır. İş türlerine göre de farklılıklar vardır. Özellikle kadınlar, geleneksel ataerkil değerler nedeniyle belirli meslekleri yapmaktan haksız bir şekilde dışlanmıştır. Bu fenomen özellikle üst düzey yöneticilik pozisyonlarında fark edilmektedir. Tablo 12'de kamu işletmelerindeki yönetici pozisyonlarını gösterilmektedir. 2017 yılı verilerine göre kamu işletmelerinde lider pozisyonlarda ağırlıklı olarak erkekler yer almaktadır. Toplam 299 yönetici pozisyonu var, bunların 252'si erkekler, sadece 47'si kadınlar tarafından icra edilmektedir. Bu verilere dayanarak, kadınların kamu işletmelerinde yönetim pozisyonlarında yeterince temsil edilmediğini söyleyebiliriz.

Tablo 12: Kamu İşletmelerinde Yönetim Pozisyonları

Pozisyon	**Erkek**	**Kadın**	**Toplam**
Müdür	21	5	26
Şef	114	12	126
Yönetici	69	19	88
Lider	12	4	16
Sekreter	14	7	21
Denetleyici	3	0	3
Baş Yönetici	19	0	19
Toplam	**252**	**47**	**299**

Kaynak: GAP, 2017, Përfaqësimi i grave në bordet e ndërmarrjeve publike dhe agjencive të pavarura, 09.06.2021

Kosova İstatistik Kurumu'nun raporuna göre işgücü piyasasında büyük cinsiyet farklılıkları vardır. Çalışma çağındaki beş kadından biri (% 21,1), çalışma çağındaki erkeklerin ise yaklaşık beşte üçü (% 59,7) işgücü piyasasında aktiftir.

Tablo 13: Cinsiyete göre işsizlik oranı 2012-2019

Yıl	Erkek	Kadın	Toplam İşsizlik
2012	28.1	40	30.9
2013	26.9	38.8	30
2014	33.1	41.6	35.3
2015	31.8	36.6	32.9
2016	26.8	31.8	27.5
2017	28.7	36.6	30.5
2018	28.5	33.4	29.6
2019	22.6	34.4	25.7

Kaynak: ASK, 2020, İşsizlik oranı

İş gücündeki kişiler arasında işsizlik kadınlarda %34.4 iken erkeklerde %22.6'dır. Çalışma çağındaki kadınların istihdam oranı ise erkeklere göre çok düşüktür. Bu oran kadınlarda %13.9 iken erkeklerde % 46,2'dur. Kadınlar ağırlıklı olarak eğitim, ticaret ve sağlık sektörlerinde istihdam edilmiştir (çalışan kadınların %53'ü). Erkekler ağırlıklı olarak ticaret, inşaat ve imalat sektörlerinde çalışmaktadır (çalışan erkeklerin% 46,3'ünü). Kosova'da genç işsizliği de çok yüksektir. 2019'da Kosova'daki gençlerin işsiz kalma olasılığı yetişkinlere göre iki kat daha fazlaydı. 15-24 yaşları arasındaki kişilerin %49,4'ü işsizdir. Genç kadınlar ile genç erkekler arasında yine eşitsizlik söz konusu. Genç kadınlarda işsizlik % 60,3 genç erkeklerde ise % 44,1'dir(ASK, 2020: 10).

Kosova'daki cinsiyet eşitsizlikleri, kadınların özellikle işgücü piyasasına katılım ve ekonomik fırsatlara erişim açısından dezavantajlı olduğunu göstermektedir. Toprak veya kredi gibi üretken girdilere erişim eksikliği, özellikle girişimciler olarak kadınların ekonomik fırsatlarını kısıtlıyor. Son veriler, kadınların mülkiyete katılımının Kosova'da çok düşük olduğunu göstermektedir. Kosova'daki toplam mülk sahiplerinin sadece yüzde 15,2'si kadınlara aittir. Kadınların bir iş kurma olasılığı erkeklerden çok daha düşüktür ve erkeklerin yüzde 23,2'sine kıyasla kadınların yalnızca yüzde 13,8'i

serbest meslek sahibi veya bireysel girişimcidir. Kadın işçilerin çoğunluğu (yüzde 79,4) maaşlı çalışanlardır. (World Bank, 2017)

Kosova'da, toplumsal yaşamda ve çalışma ilişkilerinde cinsiyet eşitliği alanını dolaylı olarak etkileyen çeşitli yasalar kabul edilmiştir. Bu yasalar, kadınları kamusal yaşama katılmaya teşvik etmeyi ve toplumsal kalkınmaya katkı sağlamayı ve aynı zamanda temel haklarını korumayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda atılan en önemli adımlardan biri de Cinsiyet Eşitliği Programının onaylanmasıdır.

Kosova Cinsiyet Eşitliği Programının genel stratejik amacı, toplumsal cinsiyet eşitliğinin, hükümet, ajanslar, sivil toplumun tüm yapıları, kurumları, politikaları, prosedürleri, uygulamaları ve programları içinde Kosova'daki dönüşüm süreçlerinin merkezinde yer almasını sağlamaktır. özel sektör ve bağışçı topluluk. Bu amaca şu üç yönde çalışılarak ulaşılacaktır:

-Ekonomik kalkınmaya katkıda bulunmak ve bundan yararlanmak, kapsayıcılığı artırmak ve sosyal refahı iyileştirmek için eşit fırsatlar yaratmak;

- Kaliteli eğitim ve sağlık yoluyla toplumsal cinsiyet eşitliğinin geliştirilmesi, sürdürülebilir insani gelişmede insan kapasitelerinin kullanılması ve toplumsal cinsiyet eşitsizliklerinin ve klişelerin ortadan kaldırılması;

- Cinsiyet eşitliğinin sağlanmasını garanti eden karar alma, barış, güvenlik ve adalet konularında hakların kullanılması. (Agjencia për Barazi Gjinore, 11: 2020)

III. BÖLÜM

KOSOVA'DA GELİŞMİŞLİK DÜZEYİ VE MODEL ÖNERİSİ

Bir ülkenin ekonomik kalkınmasının daha iyi anlamak ve yorumlamak amacıyla sosyal göstergelerle birlikte ekonomik göstergeler de analiz edilmesi gerekmektedir. Bu bölümde Kosova'nın ekonomik performansının yanında Kosova'da mevcut gelişmişlik düzeyi incelenmiştir.

3. Mevcut Gelişmişlik Düzeyi

1999'da silahlı çatışmanın sona ermesinden bu yana, güçlü makroekonomik performansa rağmen, Kosova Cumhuriyetinde yaşam standartlarının iyileştirilmesinde kaydedilen ilerleme yavaş ve eşitsiz olmuştur. Savaş sonrası dönemde, ekonomik büyüme hızlıydı ve GSYH, bağışçıların yeniden yapılanma çabalarından büyük ölçüde etkilenerek hızlı bir artış yaşamıştır. Bununla birlikte, pozitif büyüme eğiliminin yoksulluğun azaltılması üzerinde sınırlı etkileri olmuştur. Başka bir ifade ile, Kosova'da GSYH artış gösterirken insanların sosyal refahında bir iyileşme söz konusu olmamıştır.

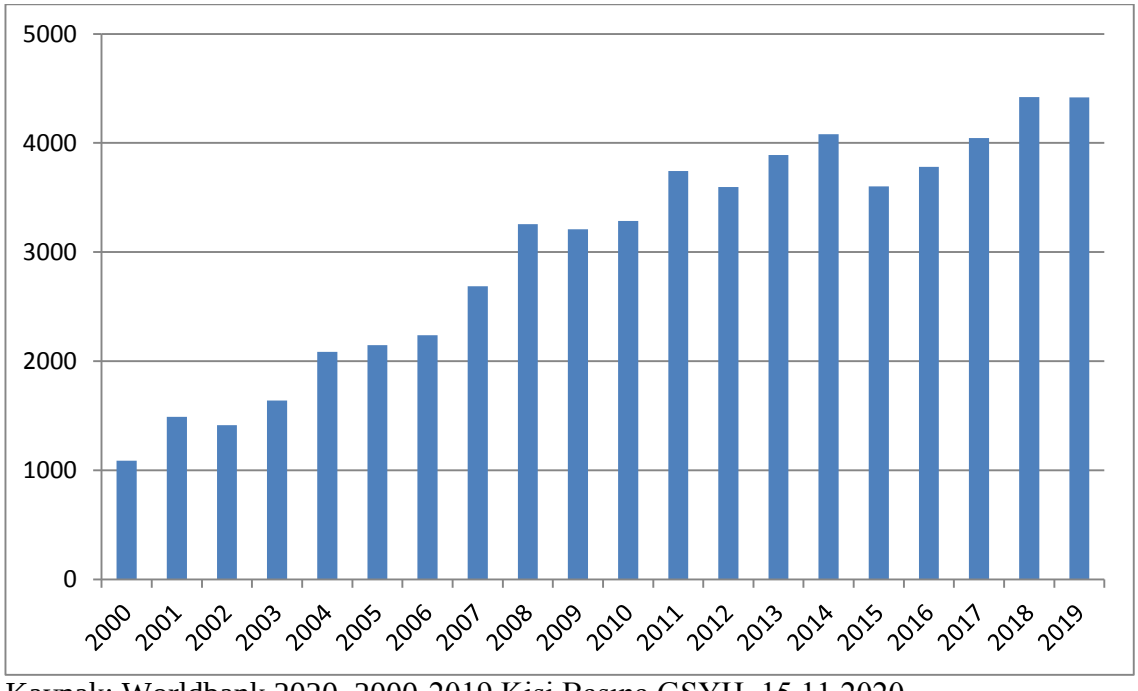
Kosova, ülkelerin gelişimini doğrudan gösteren çeşitli uluslararası raporların bir parçası olmadığı için, bu çalışmada Kosova'nın mevcut gelişimini göstermek için kullanılan veriler esas olarak Kosova'daki ilgili kurumlardan ve Dünya Bankası gibi uluslararası kuruluşlardan alınarak analiz edilmektedir. Kosova'daki mevcut gelişme durumu, bir ülkenin ekonomik kalkınmasının temel göstergeleri olan ekonomi, sağlık ve eğitim ile ilgili veriler temelinde analiz edilecektir.

3.1 Ekonomik Göstergeler

Ekonomik kalkınmanın gerçekleşmesi için şüphesiz, üretim artışının gerçekleşmesi, yoksulluğun azaltılması, gelir dağılımının adil bir şekilde yapılması, refah düzeyinin yükseltilmesi ve kişi başına GSYH' da artış olması gerekir. Bu ekonomik göstergeler tek başına kalkınmayı göstermemekle birlikte, bir ülkede yaşam standardını ölçen önemli unsurlardır. Bir ülkenin ekonomik kalkınmasının daha iyi anlamak ve yorumlamak amacıyla sosyal göstergelerle birlikte ekonomik göstergeler de analiz edilmesi gerekmektedir.

3.1.1 Kişi Başına GSYH

Şekil 13: Kosova'da Kişi Başına GSYH (Dolar)

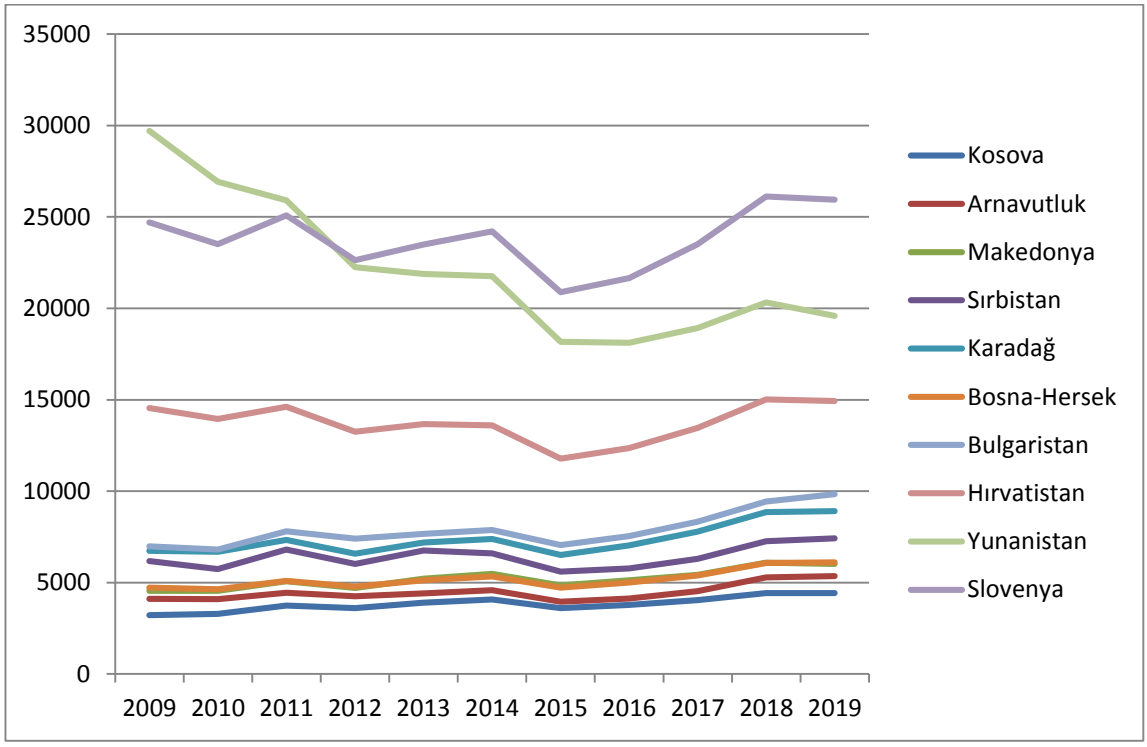

Kaynak: Worldbank 2020, 2000-2019 Kişi Başına GSYH, 15.11.2020

Şekil 13'e göre Kosova, kişi başına GSYH değerindeki en belirgin artışı bağımsızlığını ilan ettikten sonra yani 2008 yılında yaşamıştır. 2007 yılına kadar 2 bin

civarında olan kişi başına GSYH 2008 yılında 3254 dolar olmuştur. Sonraki yıllarda kişi başına GSYH'da çok fazla değişiklik yaşanmamış ancak küçük de olsa 2014 yılına kadar sürekli artış göstermiştir. 2015 yılında GSYH'nın düşmesiyle birlikte kişi başına GSYH da düşerek 4080.33 dolardan 3603.02 dolar olmştur. 2016 yılında tekrar artış göstermeye başlayan kişi başına GSYH 2017 yılında 4045.61 dolara ulaşmıştır. 2019 yılında ise 4417.51 dolar olmuştur.

Şekil 14: Balkan Ülkelerinin Kişi Başına GSYH

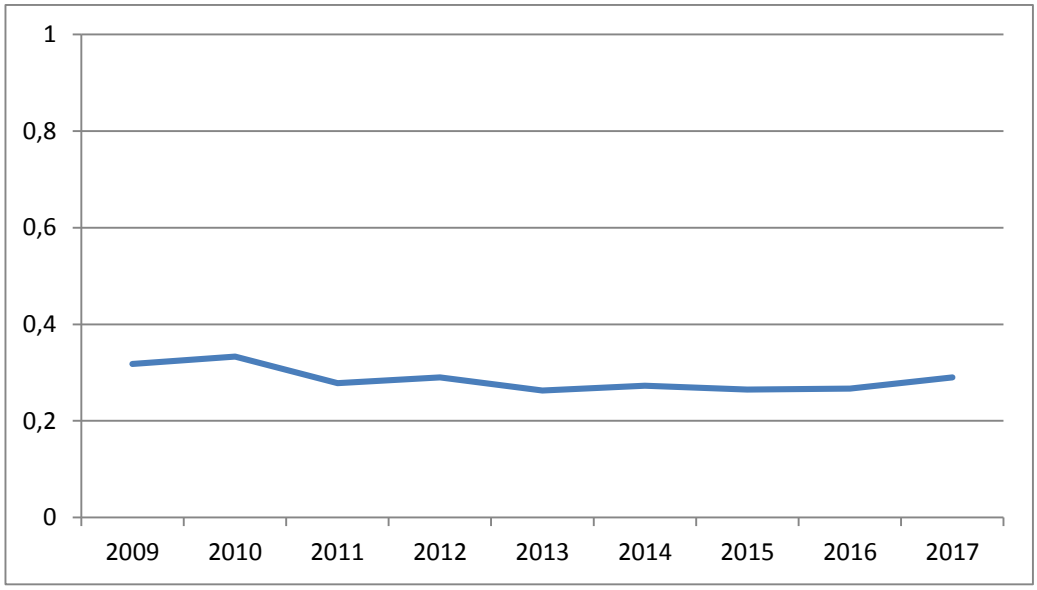
Kaynak: World Bank, 2021, GDP per capita (current US$) , 05.01.2021

Balkan ülkeleri kişi başına gelir bakımından incelendiğinde, Avrupa Birliği (AB) üyeleri olan Slovenya, Yunanistan ve Hırvatistan'da, kişi başına gelir diğer Balkan ülkelerine göre daha yüksek olduğu görmekteyiz. Kosova, Makedonya, Karadağ Arnavutluk, Bosna-Hersek, Bulgaristan ve Sırbistan'ın kişi başına gelirleri 3000 ile 9000 dolar arasında yer almakta ve 14000 doların üzerinde kişi başı gelire sahip olan diğer Balkan ülkesine göre oldukça düşük kalmaktadır. Kosova'da 2009 yılında 3209.69 olan kişi başına gelir 2019 yılında 4,417.52 dolara yükselmiştir, ancak diğer

Balkan ülkeleri ile kıyaslandığında en alt sırada kalmakta ve orta gelir ülkeler grubunda yer almaktadır.

3.1.1Gini Katsayısı

Şekil 15: Kosova'da Gini katsayısı

Kaynak: The World Bank, 2020, Gini İndex-World Bank Estimate, 10.12.2020

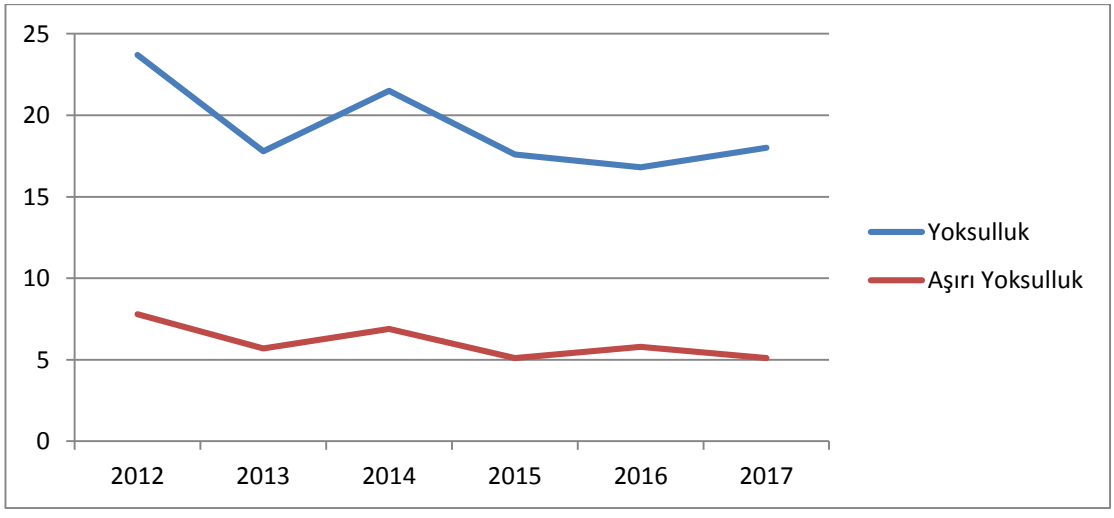
Gelir dağılımı eşitsizliği ölçmek için Gini katsayısı kullanılmaktadır. Gini katsayısı sıfıra yaklaştıkça gelir dağılımında eşitliği, bire yaklaştıkça gelir dağılımında bozulmayı ifade ediyor. Kosova'da Gini katsayısı 2009 yılında 0,33 iken 2011'da 0,06 azalarak 0,27 olmuştur. Yani gelir dağılımı eşitsizliğinde küçük de olsa bir azalma yaşanmıştır. 2017'ye kadar bu civarlarda seyreden Gini katsayısı 2017 yılında 0.29 olmuştur.

3.1.2 Yoksulluk

Yoksulluk, insanlık tarihi boyunca var olan ve her geçen gün daha da artan bir olgudur. Sosyal koruma ve diğer hükümet hizmetlerinin yoksulların çoğuna ulaşamaması sonucunda, Kosova'da yoksulluk hala yaygındır.

2017 ASK verilerine göre Kosova nüfusunun yüzde 18,0'inin yoksulluk sınırının altında yaşadığı ve nüfusun yüzde 5,1'inin aşırı yoksulluk sınırının altında yaşadığı tahmin edilmektedir. Yıllar bazında verileri karşılaştırdığımızda, 2012 yılında 23,7 olan yoksulluk oranı 2012'den 2013'e yaklaşık 5,9 puan düşmüştür. 2013'ten 2014'e 3,7 puanlık bir artış kaydetmiş ve ardından 2014'ten 2015'e 3,9 puan gerilemiştir. Daha sonra 2015 yılında 17,6 olan yoksulluk oranı 2016 yılında 0,8 puan azalarak 16,8 oranında gerçekleşmiştir. 2016 ile 2017 yıllar arasında tekrar 1,2 puan artan yoksulluk oranı 2017 yılında 18 olmuştur(Ask, World Bank Group, 2019: 6).

Şekil 16: Yoksulluk ve Aşırı Yoksulluk 2012-2017

Kaynak: Ask, World Bank Group, 2019, Hanehalkı Bütçe Anketleri 2012-2017, 01.12.2020

Tüketimdeki yoksulluk, hanehalkı üyelerinin temel ekonomik faaliyetleriyle, özellikle de istihdam durumuyla yakından ilgilidir. 2017 yılında, en düşük yoksulluk oranları, ağırlıklı olarak kamu sektöründe ücretli istihdam, yurt dışından gelen işçi dövizleri, özel hanehalkı işletmeleri ve tarıma bağlı olan hanehalkları arasında gözlemlendi. Öte yandan, ana gelir kaynağı sosyal yardım olan haneler arasında yoksulluk oranı en yüksektir. Yoksulların çoğunluğu, ana gelir kaynaklarının özel sektördeki maaşlardan geldiği hanelerde yoğunlaşsa da (yüzde 34,7) yoksulların yaklaşık yüzde 11,8'i aile gelirinin ana kaynağı olarak sosyal yardımdan gelir elde etmektedir(Ask, World Bank Group, 2019: 10).

Tablo 14: Hanehalkı gelirinin ana kaynağına göre yoksulluk oranı (%) 2012-2017

	Yoksulluk oranı (%)					
	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Kamu sektörü maaşlar ve ödemeler	14.1	8.1	13.1	7.6	5.7	7
Özel sektörü maaşlar ve ödemeler	20.9	17.9	18.9	18.1	16.6	20.3
Tarım	40.2	11.7	22.9	13.2	10.7	13
Günlük ödeme	30.4	31.9	37.1	33.8	30	29.3
Aile ekonomisinin diğer işleri	13.3	12.8	10.2	11.7	9.8	9.8
Emeklilik	34.3	21.7	25.1	27.8	22.4	29.3
Yurt dışından havaleler	19.8	12.9	17.4	9	10.3	11
Sosyal yardım - Birinci kategori	80	60.4	78.6	70.7	82.7	80.2
Toplam	23.7	17.8	21.5	17.6	16.8	18

Kaynak: Ask, World Bank Group, 2019, Hanehalkı Bütçe Anketleri 2012-2017, 01.12.2020

3.2 Sağlık Göstergeleri

Kosova'daki genç nüfusun bir sonucu olarak, alkol kullanımı, tatmin edici meyve tüketimi ve fiziksel aktivite açısından düşük risk faktörleri ile nüfusun genel sağlık durumu iyi kabul edilmektedir. Halk sağlığı hizmetleri için mevcut kaynaklar

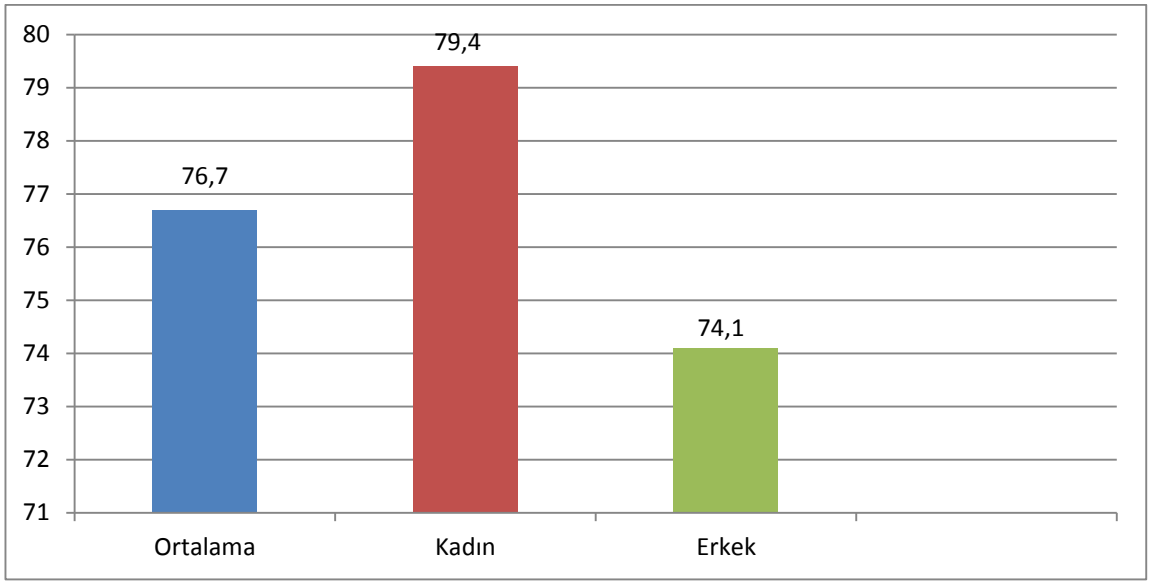
Avrupa'daki en düşük seviyededir ve mali kaynakları sağlamak ve bunları etkili bir şekilde kullanmak hala güçlük çekmektedir. Verimlilik düşüktür, özellikle modern tedavi yöntemlerinin kullanılması açısından verimliliğin artırılması gerekmektedir. Kapasite kullanımı da düşüktür ve özellikle, klinik kılavuz ve protokollerin kullanımı ve hasta merkezli tedavi açısından sağlık hizmetlerinin kalitesinin iyileştirilmesi gerekmektedir(MSh, 2016: 6).

3.2.1 Beklenen Yaşam Süresi

Yaşam beklentisi, nüfusun genel sağlık durumunu ölçmek için kullanılan ve toplum refahını gösteren en önemli unsurlardan biridir. Aynı zamanda ülkeler arasında sağlık düzeylerinin karşılaştırılmasında sıklıkla kullanılan bir ölçü niteliğindedir.

Kosova devlet yapısı, ortalama yaşın 30,2 olduğu çok genç bir nüfusla karakterize edilmektedir. 1990'larda, Kosova için ortalama yaşam süresi 1950'lere kıyasla neredeyse 30 yıl uzamıştır (46 ile 74 yıl). 1990 sonrası dönemde Kosova, hem nüfus yapısında hem de büyüme hızında etkisi olan göç meselesi ile mücadele etmektedir. Kosova İstatistik Kurumu'nun verilerine göre, Kosova'da 2011 yılı ortalama yaşam süresi 76,7 yıldır. Kadınların ortalama yaşam beklentisi 79.4 yıl iken, erkeklerin 74.1 yıldır(KAS, 2020: 28).

Şekil 17: Kosova'da Doğuşta Beklenen Yaşam Süresi – 2011

Kaynak: KAS, 2020, LIFE EXPECTANCY AT BIRTH IN KOSOVO IN 2011, 13.11.2020

3.2.2 Sağlık Kurumları

Kosova'da sağlık hizmetleri, üç düzeyde organize edilmiş bir sağlık kurumları ağı aracılığıyla sağlanmaktadır: birincil, ikincil ve üçüncül. Sağlık hizmetleri, yatan hasta, ayakta tedavi, ev ve acil servis gibi sağlık hizmeti sağlayıcıları tarafından organize edilir ve sağlanmaktadır. Hizmetler kamu ve özel sağlık kuruluşlarında verilmektedir**.** Birincil sağlık hizmeti faaliyeti, aile hekimliği kavramına dayalı diş bakımı ve küçük cerrahi müdahaleler dahil olmak üzere hastalıklar, bozukluklar ve yaralanmalarla ilgili sağlığı geliştirme, önleme, erken teşhis, tedavi ve rehabilitasyonu içermektedir. İkinci ve üçüncü basamak sağlık hizmetleri, hastane içi, hastane dışı hizmetleri teşhis, tedavi, rehabilitasyon, acil ulaşım, diş bakımı ve bölgeselleştirilmiş halk sağlığı hizmetleri içeren sağlık sanununda tanımlanan kurumlar aracılığıyla verilmektedir. Sağlık kurumlarındaki insan kaynakları açısından, bazı uzmanlık alanları aşırı kalabalık iken diğerleri yetersiz kalmaktadır(MSh, 2016: 22).

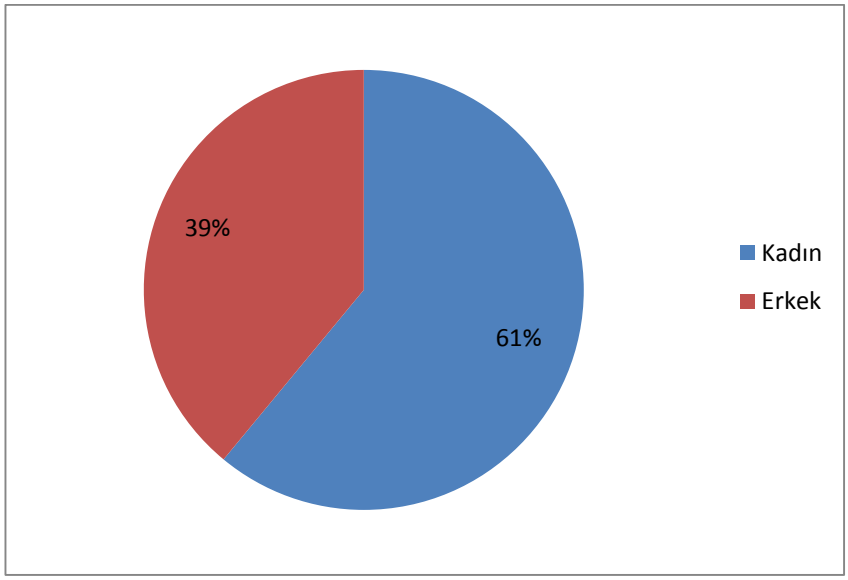
Tablo 15: 2008-2018 Yılları Arasında Sağlık Kurumu Çalışanlarının Cinsiyet Yapısı

Yıl	Toplam çalışan sayısı	Cinsiyet yapısı	
		Kadın	Erkek
2008	12.971	7.505	5.466
2009	12.838	6.960	5.878
2010	13.210	8.928	4.282
2011	13.573	9.072	4.501
2012	13.610	9.014	4.596
2013	13.618	7.740	5.878
2014	13.680	7.805	5.875
2015	14.033	8.251	5.782
2016	14.048	8.426	5.622
2017	14.061	8.405	5.662
2018	13.180	8.017	5.163

Kaynak: KAS, 2020, GENDER STRUCTURE OF HEALTH INSTITUTION WORKERS BY YEARS 2008-2018, 13.11.2020

Tablo 15'te yer alan verilere göre 2008 yılında sağlık kurumlarında 12.971 olan çalışan sayısı bir sonraki yılda küçük bir azalma ile 12.838'e düşmüştür. 2010 yılından sonra giderek artan çalışan sayısı 2017 yılında 14.061 olmuştur. 2018 yılında tekrar bir azalma yaşanmış ve sağlık kurumlarında çalışan sayısı 13.180 olmuştur. Cinsiyet açısından değerlendirecek olursak, söz konusu dönemde, sağlık kurumlarındaki kadın çalışanlarının sayısı istisnasız bir şekilde erkek çalışanlarına göre daha yüksek olduğunu görmekteyiz. 2008 yılında kadın çalışanların sayısı 7.505 iken erkek çalışanlarının sayısı 5.466'dır. 2018 yılında ise yine daha yüksek olan kadın çalışanların sayısı 8.017 iken erkek çalışanların sayısı da 5.163'tür**.**

Şekil 18: 2018 Yılı Sağlık Kurumlarında Çalışanların Cinsiyet Yapısı

Kaynak: ASK, 2020, Kosova në Shifra 2019, 15.11.2020

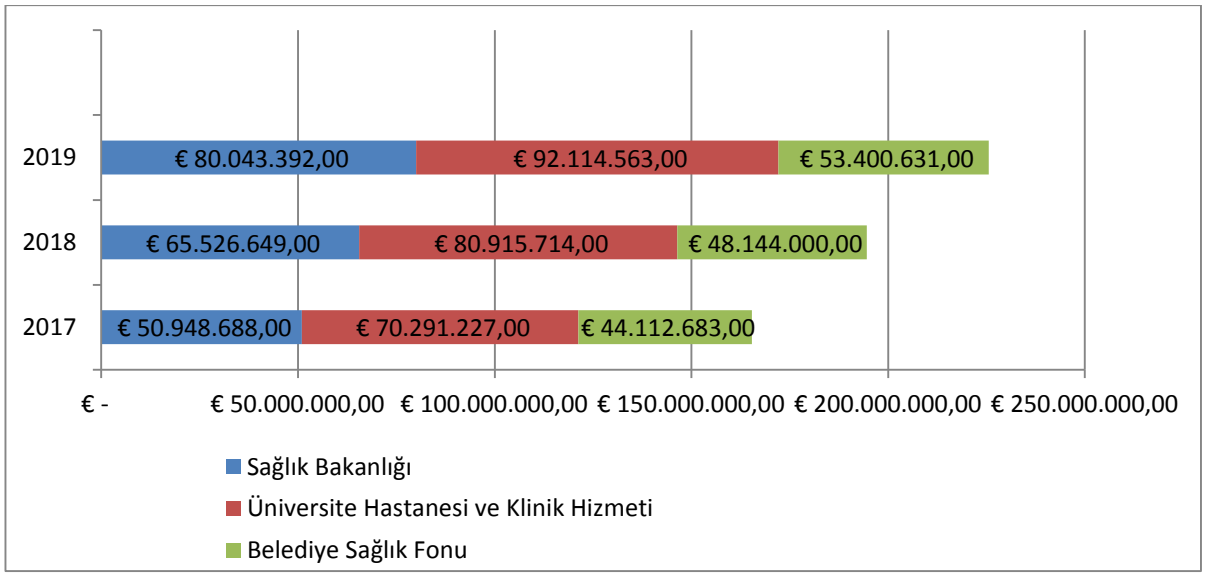
3.2.3 Sağlık Bütçesi

Kosova'da sağlık sektörü esas olarak gelir vergisi, vergiler ve ek ödemelerle finanse edilirken, özel cepten ödemeler çok yüksektir ve yaklaşık sağlık hizmetleri için yapılan harcamalarının %40'ını içermektedir. Kamu kurumlarının sağlık faaliyeti, devlet bütçesi, bütçe dışı donör fonları, ilaç ve diğer sağlık hizmetleri için katkı payı ve ödemeler şeklinde hasta katkısı gibi kaynaklarla finanse edilmektedir.

Vatandaşlarla yapılan anket sonuçlarına göre hastaların %86'sı ilaç, %59,5'i katkı payı, %33,4'ü tıbbi malzeme, %31,9'u konsültasyon, %17,3'ü de diğer konular için ödeme yapmaktadır. Toplamda, sağlık kurumlarında hizmet alan tüm hastaların %88,4'ü cepten ödeme yapmaktadır. Nüfusun %29,7'si günlük 1,72 euro ile yoksulluk sınırının altında yaşarken, nüfusun neredeyse üçte birinin sağlık hizmetlerine kolayca erişemediği veya para yetersizliği nedeniyle yalnızca sınırlı erişime sahip olduğu varsayılmaktadır. Nüfusun %18'i ise ekonomik nedenlerle hastalık durumunda bile hizmet aramamaktadır. Kosova'da sağlık için yetersiz mali kaynak sorunu, yalnızca hükümetin doğrudan hasta

hizmetleri için çok az para ayırmasından değil, aynı zamanda bu fonların büyük bir kısmının sabit masrafları (binalar, enerji, bakım ve personel) için, hasta ile doğrudan bağlantılı olan tanı, tedavi, önleme gibi maliyetlere ise küçük bir kısmının ayrılmasıdır(MSh, 2016: 25-26).

Şekil 19: Sağlık Bütçesi

Kaynak: GAP, 2018, Analizë e të hyrave dhe shpenzimeve buxhetore, 05.01.2021

2019'da sağlık bütçesi, 225,6 milyon Euro civarına gerçekleşmekte ve 2018'e göre 31,0 milyon Euro (%16) artış göstermektedir. Sağlık Bakanlığı bütçesine ilişkin olarak en fazla artacak ekonomik kategoriler, sermaye harcamaları (11,7 milyon euro veya %47 artış) ve mal ve hizmetler (11,5 milyon euro veya %25 artış). 2016 yılında yapılan bir tahmine göre, toplam yıllık sağlık ihtiyaçlarının sadece% 40'ı karşılanmıştır. Kosova gibi ülke vatandaşlarının kendi cebinden yaptıkları sağlık harcamalarının, ülkedeki toplam sağlık harcamalarının yüzdesi olarak, Avrupa Birliği vatandaşlarının harcadıklarının yaklaşık iki katı olduğu tahmin edilmektedir. Kamu sağlık harcamaları yetersiz olduğundan sağlık harcamalarındaki artış Avrupa Komisyonu'nun (AK) Kosova tavsiyeleri ile uyumludur. Kaliteyi artırmanın yanı sıra, kurumsal hesap verebilirliğin artırılması ve bu sektörde üretkenliği, verimliliği ve kaliteyi artırmak için bir strateji hazırlanması gerekmektedir(GAP, 2018: 8).

3.3 Eğitim

Eğitim sektörü, Kosova'da en çok eleştirilen ve sosyal açıdan en hassas alanlardan biri olmaya devam etmektedir. Kosova'da eğitimin karşılaştığı zorluklar arasında, yeterli okul altyapısının eksikliği, öğretmenlerin yetersiz performansı, yeterli bütçe eksikliği, yeni müfredat için uygun olmayan öğretim materyalleri ve kalite mekanizmalarının eksikliği gibi çeşitli zorluklar yer almaktadır. Geçtiğimiz yıllarda eğitim sistemini iyileştirme çabaları, kapsayıcılık, kurum oluşturma ve buna eşlik eden okul altyapısı ve öğretmen maaşlarını artırmaya odaklanmıştır. Bu strateji, odaklandığı noktaları iyileştirmeyi başardı, ancak Kosova'daki genel eğitim sistemini iyileştirmeyi başaramamıştır(Aliu: 7).

2016 yılında Milli Eğitim Bakanlığı 2017-2021 Eğitim Stratejik Planını yayınlamiştır. Amacı eğitim alanında kalkınmanın yönünü belirlemektir. Bu plan, ikinci kapsamlı stratejik planıdır. 2011-2016 yılları için stratejik plan, okul alanlarının acil ihtiyaçlarını karşılamak için altyapı oluşturmaya odaklanarak çocukların eğitime dahil edilmesini hedefliyordu. Önceki stratejinin aksine, 2017-2021 Stratejik Planı, Kosova'daki ilgili eğitim bölümlerini kapsayan tematik alanlarda ve katılım ve dahil etme, eğitim sistemi yönetimi, kalite, öğretmen gelişimi, öğretme ve öğrenme, mesleki eğitim ve yüksek öğretim gibi stratejik hedeflerde düzenlenmiştir(Aliu: 17).

3.3.1 Eğitim Kurumları ve Öğrenci Sayısı

Kosova'da son yıllarda, eğitim planlama işini daha da zorlaştıran bir demografik gelişme eğilimi olmuştur. Vatandaşların küçük belediyelerden büyük merkezlere taşınması, köylerde ve küçük belediyelerde az sayıda öğrenci ile faaliyet gösteren bir dizi okulun ortaya çıkmasına veya tamamen kapatılmasına neden olmuştur. Öte yandan şehirlerdeki okullar aşırı kalabalık ve vardiyalı çalışmaktadır.

Tablo 16: Kosova'da üniversite öncesi eğitim kurumları

	Okul öncesi/anaokulu	İlk ve orta okul	Lise	Toplam
2015/2016	43	969	119	1131
2016/2017	43	952	119	1114
2017/2018	42	954	122	1118
2018/2019	43	948	125	1116
2019/2020	44	927	123	1094

Kaynak: (ASK, 2020) Institucionet shkollore sipas niveleve, 10.01.2021

2015/2016 yılında Kosova'da üniversite öncesi eğitim kurumlarının sayısı 1131'dir. İlk ve orta okulların sayısı 969'dur. Lise düzeyinde ise 119 okul faaliyet göstermektedir. Sonraki yıllarda da okul sayısında büyük bir değişiklik yaşanmamıştır ve 2015/2016 eğitim yıloıhnda toplamda 1131 olan okul sayısı 2019/2020 eğitim yılında 1094 olmuştur. Kosova'da toplam 44 kamu okul öncesi kurumu bulunmaktadır. Okul öncesi kurumların sayısı toplumun ihtiyaçları için çok azdır. Özellikle 0-5 yaş grubu için, yeterli alan ve eğitimcilerin olmaması, sadece az sayıda çocuğun kaydolmasına neden olmuştur.

Tablo 17: Kosova'da Eğitim Göstergeleri 2015-2020

	2015/2016	2016/2017	2017/2018	2018/2019	2019/2020
Okul öncesi					
Öğrenci sayısı	5.228	4.758	5.328	5.205	5.171
Kadınların %'si	48,1	45,8	45,6	46,1	48,0
Öğrenci-öğretmen oranı	9,7	8,9	9,9	9,5	9,4
Anaokulu					
Öğrenci sayısı	20.342	21.208	21.531	20.945	20.653
Kadınların %'si	48,2	48,6	48,4	48,2	48,0
Öğrenci-öğretmen oranı	22,4	22,2	21,7	20,5	19,8
İlk ve orta okul					
Öğrenci sayısı	258.464	247.824	240,782	235.161	229.338
Kadınların %'si	48,2	48,3	48,4	48,6	48,5
Öğrenci-öğretmen oranı	15,5	15,1	14,6	14,3	14,0
Lise					
Öğrenci sayısı	83.906	86.447	86.813	82.581	74.427
Kadınların %'si	48,2	48,1	48,9	49,2	49,1
Öğrenci-öğretmen oranı	15,9	16,4	16,4	-	14,2

Kaynak: (ASK, 2020) Eğitim göstergeleri, 12.01.2021

2015/2016 yılında, Kosova'da 367.940 öğrenci üniversite öncesi eğitime katılmıştır. Bu sayının 25.570'i okul öncesi, 258.464'ü ilk ve orta öğretim düzeyinde, ve 83.906'sı lise düzeyinde okumaktadır. 2019/2020 yılında ise diğer yıllara göre okul öncesi düzeyinde büyük bir değişiklik olmamıştır, ancak ilköğretim ve lise düzeyinde öğrenci sayısında bir azalma söz konusu olmuştur, dolayısıyla 2015/2016 yılında 367.940 olan toplam öğrenci sayısı 2019/2020 yılında 329.589'a düşmüştür. Kadınların eğitime katılma oranı incelendiğinde, öğrencilerin yaklaşık %48'inin kadın olduğunu görmekteyiz. Bu durumda kadınların eğitime katılımının tatmin edici olduğunu söylemek mümkündür. Öğrenci-öğretmen oranı ilk ve orta öğretim ve lise düeyinde ortalama 15 iken, anaokulunda bu oran daha yüksektir ve incelenen dönemde ortalama 22 civarında seyretmştir. Okullarda öğrenciler için yeterli alan standardına henüz ulaşılmamıştır ve laboratuvarlar ve pratik öğrenme için alan eksikliği hala çözümlenmemiş durumda. Bütçe kısıtlamaları ve demografik değişiklikler bu sorunun ana nedenleri arasında yer almaktadır.

3.3.2 Eğitim Bütçesi

Kosova eğitim sektöründeki kamu harcamaları, 2019'da GSYH'nın %4,2'sine ulaşarak Kosova'yı bölgedeki diğer ülkelerle karşılaştırılabilir kılmaktadır. 2019'da GSYH'nın yüzdesi olarak eğitime yapılan kamu harcamaları, bir önceki yıla göre 0,1 puan azalmıştır. Bununla birlikte, düşük GSYH ve genç nüfus nedeniyle Kosova, öğrenci başına harcama açısından diğer ülkelerin gerisinde kalmaktadır.

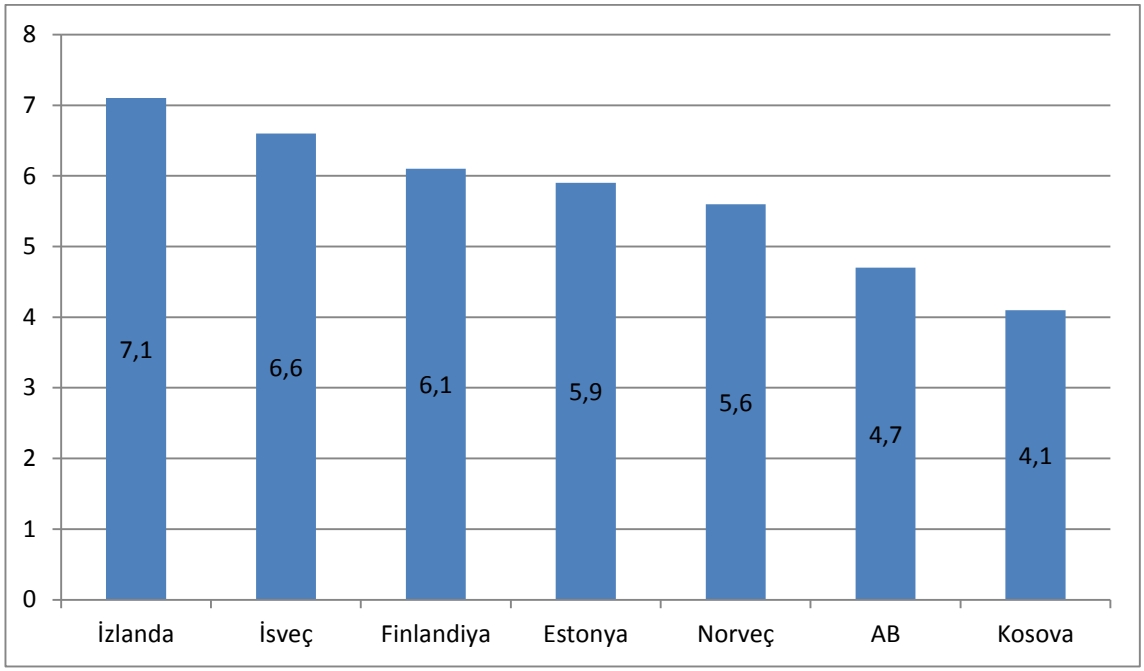
Tablo 18: GSYH yüzdesi olarak eğitim harcamaları 2010-2019

Yıllar	GSYİH yüzdesi olarak eğitime yapılan kamu harcamaları
2010/2011	4,06
2011/2012	4,03
2012/2013	4,6
2013/2014	4,38
2014/2015	4,7
2015/2016	4,5
2016/2017	4,7
2017/2018	4,1
2018/2019	4,2

Kaynak: (ASK, 2020) Vjetari Statistikor 2020, 05.01.2021

AB ülkelerine kıyasla eğitim bütçesindeki artışa rağmen, Kosova eğitime hala daha az harcama yapmaktadır. Ortalama olarak, AB ülkeleri GSYH'nın %4,7'sini eğitime harcarken, Kosova'da eğitim harcamaları GSYH'nın yaklaşık %4,1'ini oluşturmaktadır. Kosova'daki düşük GSYH düzeyi ile nüfusun genç yaşını karşılaştırırken, Kosova eğitim harcamalarını önemli ölçüde artırmalıdır.

Şekil 20: Farklı ülkelerde GSYH'nın yüzdesi olarak eğitim harcamaları

Kaynak: (GAP, 2018), 05.01.2021

3.4 Kosova'nın Ekonomik Kalkınması İçin Bir Model Önerisi

Kosova yeni ve dinamik bir ekonomiye sahiptir. Güneydoğu Avrupa'da bulunan Kosova ekonomisi, pazarı çok geniş bir alanda genişletme fırsatları sunan bu bölgenin ekonomik entegrasyonlarının bir parçası haline gelmiştir. Temel hedefleri arasında ekonominin rekabet gücünü artırmak ve şu anda sahip olduğu ticaret açığını azaltmak için ihracat kapasitesini artırmaktır. Kosova ekonomisi, yaş ortalamasının oldukça genç olduğu genç ve nitelikli nüfus, doğal kaynaklar, elverişli iklim koşulları, bölgesel pazara erişime sahip coğrafi konum gibi bir dizi karşılaştırmalı avantaj sunmaktadır.

Günümüzde yoksulluk ve geri kalmışlık dünyadaki pek çok ülke için en önemli sorunları arasında yer almaktadır, dolayısıyla dünyanın hemen her yerinde ekonomik ve sosyal kalkınma plan ve programları uygulanmaktadır. Ekonomik ve sosyal kalkınma

planlarında yer alan en önemli hedeflerden biri, ekonomik büyüme sağlamak ve gelişmiş ülkelerle aradaki farkı azaltmaktır. Dünyada gelişmiş ülkeler arasında sanayileşmeden kalkınıp gelişmiş hiçbir ülkenin mevcut olduğu söylenemez. Diğer sektörlerin gelişebilmesi için de bu sektörlerle ilgili sanayi kollarının gelişmesinin önemi büyüktür. Kosova için de aynı durum söz konusudur. Günümüzde ekonomik faaliyet esas olarak hizmetler sektöründe yoğunlaşmış durumdadır, ancak ekonomik kalkınma sürecini hızlandırmak için Kosova'da ekonomik kalkınma açısından en önemli iki sektör olan sanayi ve turizm sektörüne odaklanmalıdır. Ancak bunu gerçekleştirmek için her şeyden önce eğitim sisteminin iyileştirilmesine, dolayısıyla ekonomik kalkınmanın temel direklerinden biri olan beşeri sermayenin büyümesine ve güçlendirilmesine odaklanması gerekmektedir.

Kosova'nın ekonomik kalkınma sürecini olumsuz etkileyen birçok engel bulunmaktadır. Bunlardan biri ve en önemlisi sermaye eksikliğidir. Kosova'nın önemli bir sermaye eksikliği ile karşı karşıya olduğu göz önüne alındığında, kıt olan sermayenin eşit dağılımı düşük ölçekli işletme tiplerinin ortaya çıkmasına ve düşük verime neden olacaktır. Bunu önleyebilmek için yatırımlar, ekonomide kalkınmayı gerçekleştirecek sürükleyici sektörlere kaydırılmalıdır. Başka bir ifade ile diğer gelişmekte olan ve bu tür sorunlarla karşılaşılan ülkelerde olduğu gibi Kosova'da da Dengesiz Kalkınma modelinin benimsenmesi gerekmektedir. Bunun temel nedeni, Dengesiz Kalkınma stratejisine göre bir ülke kalkınabilmesi için, bütün sektörlerde dengeli bir yatırım yapmak yerine, belli sektörlere öncelik göstermesi gerektiğini vurgulanmasıdır. Kosova iç piyasanın sınırlı olması çok sayıda sektörün birden gelişmesine imkan vermez. Daha fazla gelişme potansiyeline sahip olan sektörlere öncelik verilirse, ekonomiye dinamizm gelecek ve tüm ekonomi hızla gelişecektir

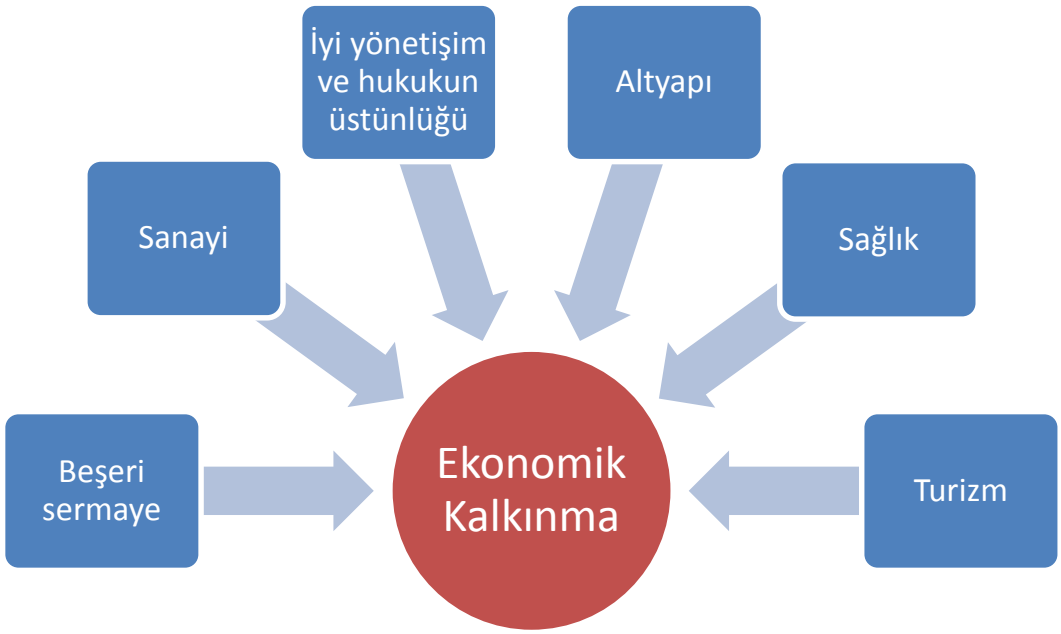
Kosova, bütün sektörlerde eşanlı bir kalkınma hamlesini gerçekleştirecek ne sermaye miktarına ne de arz ve talep yönüyle piyasa genişliğine sahiptir. Bütün sektörlerde aynı anda yatırım yapmak, sermaye birikimi ile girişimci sayısının yeterli olmasına bağlıdır. Bu durum Kosova gibi ülkelerde mümkün değildir. Bu yüzden var

olan imkanlar ancak seçilecek bir sektörün geliştirilmesi ile optimum düzeye ulaştırılabilir.

Bu çalışmada incelenen veriler sonucunda, Kosova'nın coğrafi konumu, genç nüfusu, doğal ve yeraltı kaynakları gibi unsurların bulunması ve doğru stratejilerin kullanılması durumunda sanayi ve turizm sektörlerinin geliştirilmesi mümkün olduğunu söyleyebiliriz. Kosova'nın ekonomik kalkınmasında en önemli sektörler olarak kabul edilen sanayi ve turizm sektörüne yapılacak olan yatırımlar Kosova'nın ekonomik kalkınma sürecini hızlandırarak insanların hayat standartlarını yükseltecektir.

Kosova'nın ekonomik kalkınma modelinin değişkenleri, ekonomik kalkınmayı doğrudan ve dolaylı olarak teşvik etmek için kullanılacak temel unsurlardır. Bu model çerçevesinde temel özellikler ve unsurlar kalkınma sürecinde dahil olmakta ve sürecin gelişmesini sağlamaktadır.

Şekil 21: Kosova Ekonomik Kalkınma Modeli

3.4.1 Beşeri Sermayenin Güçlendirilmesi

Gelişmiş ülkelerdeki şirketlerin faaliyetlerini Kosova gibi gelişmekte olan ülkelere kaydırmalarının veya bir Kosovalı şirketin gelişmiş bir ülkedeki bir şirkete göre avantaja sahip olmasının nedenlerinden biri, bu ülkelerde emeğin ucuz olmasından kaynaklanan üretim maliyetinin daha düşük olmasıdır. Bir işletmenin tercih edilmesinin nedenlerinden biri, daha az para harcayarak bir ürünü piyasaya sürmektir. Ancak bu yatırımın mantıklı olması için, Kosova'daki işçilerin gelişmiş ülkelerdekiler kadar üretken olmaları gerekir. Bir yatırımcı Kosova'ya en modern makineleri getirebilir, ancak bu tür ekipmanlarla çalışmak ve bu ekipmanla gerekli kaliteli ürünleri üretmek için doğru becerilere ve niteliklere sahip bir işgücü bulup bulamayacağı sorununu göz önünde bulundurması gerekmektedir.

Beşeri sermaye, işgücünün makineler gibi fiziksel sermayeyi etkin bir şekilde kullanma becerilerini ifade etmekte. Beşeri sermaye aynı zamanda insanların yenilikçi olma ve yeni teknolojiler, süreçler veya ürünler geliştirme yeteneği ile ilgilidir. Bunlar, bir şirketin uluslararası rekabetçi bir pazardaki başarısını belirlemekte ve bu şekilde, bir devletin gelişip gelişmeyeceğini göstermektedir. İşgücünün becerileri ne kadar gelişmişse, işçilerin ve bir bütün olarak ekonominin gelirleri o kadar yüksek olacaktır.

Beceriler hakkında konuşulduğunda, sadece bir ürünü şekillendirmek gibi teknik becerilerden değil, aynı zamanda mantık ve akıl yürütme gibi bilişsel becerilerden veya iş etiği gibi becerilerden de bahsedilmektedir. Bu becerilerin geliştirilmesi, temel olarak eğitim sisteminin kalitesine, işgücü piyasasıyla ilişkisine, insanların işgücü piyasasında çalıştıkları koşullara ve aynı zamanda göç yoluyla beceri edinme fırsatlarına bağlıdır.

Kosova'da beşeri sermayenin gelişimini etkileyecek faktörler şunlardır:

- Okul öncesi kurumlara çocukların katılımını artırmak.
- İlk ve orta öğretimde eğitim kalitesinin iyileştirilmesi.

- Eğitim sisteminde hesap verebilirliği ve sertifikasyon mekanizmalarının güçlendirilmesi.
- Eğitim sisteminde harcama planlamasının iyileştirilmesi.
- Eğitimde edinilen beceriler ile işgücü piyasası talepleri arasındaki bağın iyileştirilmesi.

Yukarıdaki faaliyetlerin birleşik sonucu, okul öncesi eğitime katılımın artması olacaktır. Diğer ve dolaylı etki, ilköğretim ve diğer düzeylerdeki öğrencilerin başarısını artırmak olacaktır. Ayrıca, diğer bir dolaylı etki, kadınların işgücü piyasasına katılımının artması olacaktır. Öğrenci başarısının iyileştirilmesi, işgücünün becerilerinin güçlendirilmesini sağlayacak ve bu da uzun vadede daha fazla ekonomik büyüme ve daha yüksek gelir sağlayacaktır. Öğretim kalitesinin iyileştirilmesi, öğrencilerin standartlaştırılmış testlerdeki (örneğin PISA) puanlarını iyileştirmenin yanı sıra işgücü becerilerini ve yeteneklerini güçlendirecektir. Tüm bunların ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde uzun vadeli bir etkisi olacaktır.

3.4.2 Sanayi Sektörünün Önemi

Bir piyasa ekonomisi, devlet özel teşebbüslere mümkün olduğunca az müdahale ederse, daha verimlidir ve ekonomik büyüme yaratabilir. Ancak katma değeri yüksek rekabetçi işletmeler yaratılmasında devletin teşvik edici rolü kaçınılmazdır. Bu tür endüstriler, ekonomik büyümenin sürdürülebilir ekonomik kalkınma üretmesini sağlar. Kosova'nın kalkınmasının geleceği, işletmelerin kapsamına ve üretkenliğine bağlıdır. Yerli özel işletmelerin kurulması, sürdürülebilirliği ve üretkenliği ile yabancı yatırımın çekilmesi teşvik edilmelidir. Bu nedenle yeni girişimciler, mevcut işletmeler ve yurt dışından potansiyel yatırımcılar sürekli desteklenerek sürdürülmelidir. İşletmelerin daha sağlam ve finansmana daha iyi erişimle büyümesini sağlayacak yeni ve yenilikçi bir hükümet müdahalesine ihtiyaç vardır. Bu nedenle, bu ayağın temeli sayılan özel sektörün gelişmesini teşvik etmek için sadece pazarın kendisinin kalkınmanın önündeki engellerini çözemediği alanlara müdahale etmelidir.

Bu alanda atılması gereken adımlar arasında:

- İşletmeler için finansmana erişimi kolaylaştırmak
- İlgili işletmeler arasındaki bağlantıları desteklemek
- Doğrudan yabancı yatırımlarının yükseltilmesi
- Kalite standartlarını iyileştirmek ve daha yüksek katma değerli faaliyetlere geçmek.
- Ekonomik kalkınma için Kosova'nın mineral potansiyelinin kullanılmasının kolaylaştırılması.
- Devlete ait işletmelerin etkinliğini arttırmak gibi unsurlar yer almaktadır.

Kosova'da özel sektör yatırımının önündeki en büyük engellerden biri finansmana erişimdir. Çok sayıda KOBİ, banka kredisi almak için teminat kriterlerini karşılayamamaktadır. Faiz oranlarının düşürülmesi, finansal bilgi sisteminin iyileştirmesi gibi unsurlar, işletmelerin finansmana daha kolay erişim sağlayacaktır. Bu durum imalatçı işletmelerin kredilendirme düzeyini, yatırım düzeyini ve istihdamı artıracak ve ticaret açığını azaltacaktır. KOBİ'lerin daha yüksek katma değerli faaliyetlere geçişi, rekabet gücünü artıracak, böylece ticaret açığının azalmasına, ekonomide gelirin artmasına ve böylece sürdürülebilir ekonomik büyümenin sağlanmasına yol açacaktır. Kosova, ekonomisinin ihtiyaçlarını karşılamak için dış finansmana ihtiyaç duymaktadır. Diaspora yatırımları, önemli olmakla birlikte, esas olarak inşaat ve gayrimenkul gibi sektörlere, çok küçük bir kısmı ise üretici sektörlere yöneliktir. Üretken sektörlere doğrudan yabancı yatırımların artırılması, Kosova ekonomisinin finansman açıklarını kapatmasına ve teknoloji ve beceri transferini sağlamasına yardımcı olacaktır. Bu da Kosova'nın sanayi sektörünü canlandırma ve ticaret açığını azaltma sürecine yardımcı olacaktır. Doğal kaynaklara erişim, doğrudan yabancı yatırımı getirmede önemli faktörlerden biridir.

Kosova'daki mevcut madenlerin geliştirilmesi ve araştırılması ve yenilerinin açılması, istihdam ve yaşam standartlarını artırmak, endüstrilerin yaratılmasını sağlamak ve GSYH ile ihracatı artırmak için iyi bir fırsat olarak değerlendirilmektedir.

3.4.3 İyi Yönetişim ve Hukukun Üstünlüğü

İşleyen bir piyasa ekonomisi yaratmanın temel direklerinden biri, yasal güvenilirlik ve kurumların hizmet sunmadaki etkinliğidir. Bir ülkeye yatırım yapmak isteyen herhangi bir şirket, verimli ve adil mahkemelere, mülkiyeti garanti altına alan ve sözleşmeleri uygulayan basit yasalara veya etkili kamu yönetimi hizmetlerine güvenip güvenemeyeceğini ile ilgili araştırma yapmaktadır. Mahkemenin sözleşmelerin uygulanmasını garanti etmeyeceğine dair şüpheler varsa veya kamu idaresi öngörülemez olacaksa ve işletmeleri gereksiz prosedürlerle yükleyecek ise bir ülkeye yatırım yapma riskini alacak şirketlerin sayısı çok düşük olacaktır. Bu tür engeller, işletmeler için iş yapma maliyetini artırır. Giderek daha rekabetçi hale gelen bir dünyada şirketler, yatırımları bu yasal güvenilirliği ve kurumsal verimliliği bulabilecekleri başka yerlere yönlendirmede sorun yaşamayacaklardır. Bu nedenle, söz konusu yatırımın önündeki engeller, bir ülkenin ekonomik olarak büyümesini imkansız kılmaktadır. Yolsuzluk ve verimsiz yönetim gibi olaylar, devlet kaynaklarını kalkınma ve yoksulluğun azaltılması gibi öncelikli ihtiyaçlarından ziyade iktidar ve kontrol sahibi olanlara yönlendirecektir.

- Mülkiyet hakları sisteminin güçlendirilmesi,
- işletmelere ruhsat ve izin vermenin önündeki idari engellerin azaltılması,
- davaların çözümünde mahkeme etkinliğinin artırılması
- devlet teftiş sisteminin verimliliğini ve koordinasyonunu geliştirilmesi

gibi alanlarda çalışmaların yapılması yatırımcılar için yasal güvenilirlik yaratacaktır. Bu faaliyetlerin uygulanması, idarenin işini hızlandıracak ve hem idare hem de işletmeler için hizmetlerin maliyetini düşürecek olan kamu yönetimi hizmetleri

için entegre bir bilgi sistemi yaratacaktır. İdari maliyetlerin düşürülmesi, bütçe tasarrufu sağlarken işletmeler de tasarruf ettikleri parayı günlük operasyonları ve yatırımları için kullanabilecektir. Kamu harcamalarının ve özel sektör yatırımlarının daha verimli kullanılması ekonomik büyümeye ivme kazandıracak ve sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı mümkün kılacaktır.

3.4.4 Altyapı Yatırımlarının Optimizasyonu

Ekonomik faaliyetler, çevreleyen bağlam olmadan analiz edilemez ve geliştirilemez. İşletmeler ve vatandaşlar, yatırım yapmak ve çalışmak için doğru altyapıya ve ortama ihtiyaç duymaktadır. Bir fabrikanın en ucuz ve en istikrarlı enerji ve su kaynağının yanı sıra malları pazara taşımak için en ucuz ve en hızlı yollara ihtiyacı vardır. Modern işletmelerin, verimliliklerini artırmak ve işletme maliyetlerini düşürmek için teknolojik altyapıya da ihtiyaçları vardır. Tarım, sulama gibi yardımcı altyapıya ihtiyaç duyar. Ancak herkesin de sürdürülebilir bir çevreye ve ekosisteme ihtiyacı var çünkü doğa, yaşamın temel altyapısıdır. Bu nedenle, doğal kaynakların kullanımı olabildiğince akılcı olmalı ve acil ekonomik ihtiyaçlar ile çevresel sürdürülebilirlik arasında bir denge sağlanmalıdır.

- İşletmeler, okullar ve kamu kurumlarının faaliyetlerinde bilgi teknolojisi kullanımının artırılması,
- yenilenebilir kaynaklardan yerel elektrik üretim kapasitesinin artırılması,
- uluslararası ve bölgesel karayolunun yanı sıra uluslararası demiryolu hattının tamamlanması,
- su kullanımının rasyonelleştirilmesi, üretim ve dağıtım kapasitelerinin artırılması,
- sürdürülebilir atık yönetimi ve tarımsal üretim için destekleyici altyapının iyileştirilmesi,

altyapıyı iyileştirmek için üzerinde çalışılması gereken bazı alanlardır.

Daha hızlı ve daha ucuz ulaşım fırsatı, idari süreçlerde daha fazla teknoloji kullanımı ve sürdürülebilir enerji sağlanması, iş yapma koşullarını iyileştirecek, özel yatırımın büyümesini sağlayacak ve İthalatı azaltarak ticareti iyileştirecektir. Artan yatırım, daha yüksek oranlarda ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınma sağlayacaktır.

3.4.5 Sağlıkta Dönüşüm

Kosova'da sağlık sektörü, en hassas sektörlerden biridir ve yönetim açısından tatmin edici olmayan bir performansa sahiptir. Sınırlı yatırım nedeniyle aşırı derecede kötüleşmiştir ve toplumun ihtiyaçlarına yanıt olarak zayıf reformlarla karakterize edilmektedir. Sağlık sigortası sisteminin olmaması, sosyal kategorilere sağlanabilecek hizmetlerde zorluklar yaratmakta ve Kosova'daki ailelerin bütçesini daha da zorlamaktadır. Sağlıkla ilgili hedefler sürdürülebilir kalkınma için vazgeçilmezdir.

- sağlık sigortası sistemi oluşturmak,
- fonları sağlık sistemlerine odaklamak,
- hijyeni artırmak,
- doktorlara erişimi artırmak
- çevre kirliliğini azaltmak,
- sağlığı ve refahı garanti eden tesisler oluşturmak
- temiz suya erişimi sağlamak

Kosova'daki sağlık sistemini iyileştirmek için ulaşılması gereken temel hedefler arasında yer almaktadır.

İnsan sağlığının iyileştirilmesi, ekonomik kalkınmanın en önemli göstergelerinden biri olan refah düzeyinin artırılması demektir. Dolayısıyla sağlık sektörüne yapılacak yatırımlar Kosova'nın ekonomik kalkınmasını doğrudan etkileyecektir.

3.4.5 Turizmde İnovasyon ve Rekabet Edilebilirlik

Turizm, günümüz modern toplumunun en karmaşık bir o kadar da faydalı faaliyetlerinden biridir. Gelişmiş ve gelişmekte olan bazı ülkelerde önemli bir ihracat ürünü ve istihdam kaynağıdır. Bir ülke ekonomisinde turizmin gelişmesinin doğrudan ve dolaylı etkileri olmaktadır. Turizmin ekonomi üzerindeki doğrudan etkilerinde en önemlileri: milli gelirin artması, turizm ekonomisini oluşturan ekonomik faaliyetlerin gelişmesi, istihdamın büyümesi, yaşam standardının yükseltilmesi, yatırımın artırılması, ödemeler dengesinin iyileştirilmesi, gelişmemiş alanların geliştirilmesidir. Turizmin dolaylı etkileri, doğrudan ziyaretçi hizmetlerine katılmayan, ancak turizm ekonomisini sağlayan ekonomik faaliyetlerdedir. Bu etkiler, tarım, inşaat, sanayi, el sanatları gibi ekonomik faaliyetlerde ortaya çıkmaktadır.

Dünyada turizm sektöründe yaşanan gelişme eğilimi, özellikle 2000'li yıllardan itibaren Balkanlarda ekonomik büyüme için itici bir güç olarak kabul edilmektedir. Balkanlarda Turizm hızla büyüyen ve gelişme kapasitesi yüksek sektörlerden biri değerlendirilmektedir. (BOYACIOĞLU, 2019: 3)

Kosova Cumhuriyeti, Balkan Yarımadası'nın merkezinde yer almaktadır. Harita üzerinde küçük bir yer gibi görünse de turizmin gelişmesi için büyük bir potansiyele sahiptir. Çok elverişli coğrafi konumu, komşu ülkeler tarafından kara yoluyla, çeşitli Avrupa ülkeleri tarafından hava yoluyla kolay ve hızlı erişim ve birçok doğal güzelliğin ve kültürel mirasın varlığı, Kosova'yı turistik potansiyeli yüksek ülkelerden biri yapmaktadır. Ancak bölge ülkeleriyle karşılaştırırsak, Kosova'nın turizmde çok geride kaldığını görebiliriz.

Kosova'nın doğal kaynakları değerlendirebilmesi ve bu alanda potansiyel gelişmeyi sağlayabilmesi için turizm sektörüne daha fazla yatırım yapması gerekmektedir. Doğru stratejilerin yanı sıra turizmi gelişmiş ülkelerle iyi ilişkiler kurarak bu ülkelerin deneyimlerinden yararlanmalıdır. Bu ülkelerden biri de Kosova ile iyi ilişkilere sahip olan ve hem coğrafi konumu hem de bu sektördeki potansiyel

yatırımlar açısından Kosova'da turizmin gelişmesine olumlu yönde etki edebilecek olan Türkiye'dir.

Resim 1: Arnavutluk Alpleri

Kaynak: Visit Kosovo, 2020, 06.01.2021

Arnavut Alpleri, Arnavutluk'un kuzeyine, Kosova'nın batısına ve Karadağ'ın güneydoğusuna uzanan Dinarik Dağlarının devamı niteliğindedir. Bu dağ grubu birkaç dağdan oluşur: Gjeravica (Kosova'nın en yüksek dağı), Junik Dağı, Strellci, Lumbardh, Kopranik, Zhleb, vb. Bütün bu dağlar 2.000 m'yi aşıyor. Sarp, tepesi ova şeklinde, iyi meraların olduğu ve kışın kayak yapılabilen yerlerdir.

Resim 2: Şar Dağları

Kaynak: Visit Kosovo, 2020**,** 06.01.2021

Prizren civarından başlayarak Kosova'nın Güney-Doğusunda uzanırlar ve Balkanların kalbinde birbirini izleyen karakteristik figürler oluşturan piramit şeklindeki zirveleri birbiri ardına dik olarak dik bir şekilde ilerlerler. Şar Dağları, çeşitli yazarlar tarafından belgelerde antik çağlardan beri bilinmektedir.

Resim 3: Miruşa Şelalesi

Kaynak: Visit Kosovo, 2020, 07.01.2021

Mirusha şelaleleri, özel doğal, bilimsel, kültürel ve turistik öneme sahip bir parkın parçasıdır. Mirusha Kanyonu, Kosova'nın en ilginç doğa alanlarından biridir. Kanyonun en çekici bölümünü oluşturan göllere sahip 16 şelale var.

Resim 4: Badovci Gölü

Kaynak: Visit Kosovo, 2020, 07.01.2021

Badovc Gölü, Priştine'ye 5 km uzaklıkta bulunan bir göldür. Bu Göl, Gracanica Nehri tarafından sağlanan yapay bir rezervuardır. Kosova'da içme suyu kullanımı için ana rezervuarlardan biridir ve Priştine ve çevresine su sağlar. Aynı zamanda güzel manzarası ve coğrafi konumu nedeniyle ziyaretçiler için oldukça çekici bir yer oluşturmaktadır.

Resim 5: Prizren Kalesi

Kaynak: Visit Kosovo, 2020, 07.01.2021

Prizren Kalesi, şehrin antik tarihinin önemli bir bölümünü içerir. Şehre hakim topografik konumu, çok çekici doğal peyzajı ve iyi düşünülmüş mimari yapısı, bu yeri tartışılmaz çevresel, bilimsel, tarihi ve turistik değerlere sahip kılmaktadır. Prizren Kalesi, kentteki hâkim konumu ile Prizren'e ziyaretçi çeken en önemli anıtlardan biridir. Kale, yüksek tarihi, mimari, bilimsel değerlerin yanı sıra kültür turizminin gelişmesi için de büyük ekonomik değere sahiptir.

Resim 6: Kosova Müzesi

Kaynak: Visit Kosovo, 2020, 07.01.2021

Kosova Müzesi 1949 yılında kurulmuştur ve Kosova Kültür Mirasını korumayı ve sunmayı amaçlamaktadır. Kosova Müzesi, arkeoloji, teknoloji, tarih, doğa, kültür-kültür, folklor, miras vb. alanlardan çok fazla sayıda sergilere sahip bir koleksiyon ile Kosova'ya gelen ziyaretçiler için çekici bir noktayı temsil etmektedir.

Resim 7: Brezovica Kayak Merkezi

Kaynak: PowderHounds, 08.01.2021

Brezovica Kayak Merkezi, Kosova'da kış turizminin ana merkezidir. Büyüleyici bir manzaraya sahip olan bu kayak merkezi, çeşitli eğlence imkanları sunmakta ve Balkanların en güzel kayak merkezlerinden biri olarak kabul edilmektedir.

Ancak gerekli yatırımların yapılmaması, bu doğal güzelliğin tam olarak kullanılmamasına neden olmuştur.

Turizm, konaklama, içecek ve yiyecek, ulaşım, tur operatörleri ve seyahat acenteleri, turistik yerle, eğlence ve diğer birçok alanı içeren geniş bir sektördür. Bu nedenle turizm endüstrisinin doğru bir şekilde yönetilmesi için bir çalışma, planlama, strateji ve politika gerekir. Gelişmiş bir endüstriye sahip olmak için, o endüstrinin neyi temsil ettiğini, değişikliklere nereden başlayacağını ve daha çok nereye odaklanacağını iyi bilmek gerekiyor.

Kosova'nın sunduğu turizm potansiyeline dayanarak, doğru hedefleri belirlemek ve bunları stratejik olarak gerçekleştirmek, turizm sektörünü büyük ölçüde geliştirecektir.

Stratejik hedefler ve alınacak önlemler şunlardır:

- gerekli altyapıyı oluşturulması
- turizm potansiyellerinin korunması
- doğal kaynakların verimli bir şekilde korunmasını sağlayacak ekolojik standartların oluşturulması
- turizm ürünlerinin tanıtılması
- turistik bölgelerin gelişiminin teşvik edilmesi
- standartların yükseltilmesi
- Turistleri olabildiğince uzun süre tutmak için rekreasyon merkezlerinin kurulması
- Turizm sektörüne yatırımlarının artırılması

gibi stratejilerin uygulanması turizmin gelişmesini sağlayacak ve Kosova ekonomisini olumlu yönde etkileyecektir. Yatırımların beklenen sonuçları vermesi için bu alandaki tüm çalışmaların doğaya zarar vermeden yapılması gerektiği dikkate alınmalıdır.

Çalışmada yapılan analizler sonucunda Kosova'da sanayi ve turizm sektörlerinin kalkınmaya öncelikli sektörler olduğunu söylemek mümkündür. Örnek verilecek olursa sanayi sektörünün en büyük kısmını oluşturan madencilik alanında yatırım yapılması Kosova'nın ihracatına önemli katkılar sağlayacak düzeydedir.

Bunu ürün bazından analiz edeccek olursak, özellikle büyük rezervleri olan ve enerji kaynağı olarak kullanıldığı sürece Kosova ekonomisine katkıda bulunacilecek linyit, Kosova sanayi sektörünün temel ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır. Linyit rezervleri ile dünyada 5.inci olan Kosova doğru yatırımları ile dünya standartlarına uygun termik santrallerin kurulması, hem istihdamın artmasına hem de ülkenin enerji ihtiyaçlarının karşılanmasında büyük etken olacaktır. Ancak bu yatırımların gerçekleştirilebilmesi için büyük bir sermayeye ihtiyaç duyulmaktadır ve bu sermayeyi tek başına karşılayamayan Kosova, çeşitli teşvikler ile yabancı yatırımcıları çekmesi gerekmektedir. Bu teşvikler arasında vergi indirimleri, idari alanında kolaylıkların sağlanması, altyapı sorunların azaltılması gibi uygulamalar yapılabilir.

Turizm sektörü analiz edildiğinde ise, Kosova küçük bir yer olmasına rağmen turizmin gelişmesi için büyük bir potansiyele sahip olduğunu görebiliriz. Çok elverişli coğrafi konumu, kara ve hava yoluyla kolay ve hızlı erişim ve birçok doğal güzelliğin ve kültürel mirasın varlığı, Kosova'yı turistik potansiyeli yüksek ülkelerden biri yapmaktadır. Avrupa kıtasında olması önemli bir avantajdır. Kosova'nın bu konumu değerlendirmesi önemlidir.

Tablo 19: 2018-2019 Yılında Kosova'nın Turist Sayısı ve Yatak Kapasitesi

Yıl	Turist Sayısı	Yatak kapasitesi
2018	300.803	11.101
2019	287.083	11.572

Kaynak: Kosova İstatistik Kurumu verilerinden yararlanarak hazırlanmıştır

Tablo 19'da Kosova'ya gelen turist sayısı yüksek ancak bunu karşılayacak yatak kapasitesi çok yetersiz olduğunu görülmektedir. Dolayısıyla Kosova turizminin en büyük unsurunu oluşturan Brezovica kayak merkezinin ve diğer turistik alanlarının daha gelişmesi ve Kosova ekonomisine katkı sağlayabilmesi için, öncelikle karşılaştığı en büyük sorunu olan konaklama alanında çalışmalar yapılması gerekmektedir. Arz kapasitelerinin arttırılması önceliklendirilmelidir. Bunun için teşvik yasası destekler v.s. önerilmektedir.

2018 yılında 300.803 olan turist sayısı 2019 yılında 287.083'e düşmüştür, ve bunu etkileyen nedenler arasında konaklama sorunun da yer aldığını söylemek mümkündür. Konklama sorunun giderilmesi ve Kosova'nın turizm potansiyelinin etkili bir şekilde kullanılması açısından gerekli konaklama tesislerin geliştirilmesi ve çoğaltılması gerekmektedir.

Kosova turizmi için öncelikli unsur olarak kabul edilen Brezovica kayak merkezinin daha da geliştirilerek Kosova turizimin daha fazla gelişmesinde büyük rol oynayacağını söylemek mümkündür. Bilindiği üzere Brezovica kayak merkezinin Kosova dağ turizminin temelinde yer almakta, ancak altyapı sorunlarından dolayı, etkili bir şekilde kullanılmamakta ve var olan turist çekme potansiyelini kaybetmektedir. Kayak ve kış turizmi selektif turistin tercih ettiği turizm türü olması nedeni ile desteklenmesi önerilmektedir.

SONUÇ

Tarih boyunca sürekli savaşların hakim olduğu bir bölgede olması, Kosova ekonomisini etkilemiştir. Kosova ekonomisi en derin dönüşümünü 1999'dan sonra Kosova'nın Sırbistan'dan kurtarılmasıyla birlikte yaşamıştır. 1999'dan sonra Kosova ekonomisi büyük ölçüde uluslararası yardım, kamu sektörü ve işçi dövizleri ile desteklenmektedir. Kosova, 2008 yılında bağımsızlığını ilan etmesinin ardından, uluslararası topluma entegre olmak için adımlar atmaya başlamıştır ve serbest ticaret anlaşmaları çerçevesinde, Cefta, AB ile İstikrar ve Ortaklık Anlaşması, Türkiye ile Serbest Ticaret Anlaşması gibi çeşitli anlaşmalar imzalamıştır.

Kosova genç ve nitelikli nüfus, doğal kaynaklar, elverişli iklim koşulları, coğrafi konumu gibi birçok avantaja sahiptir. Kosova kurşun, çinko, bakır, gümüş, altın linyit ve kömürün bol miktarda bulunduğu yeraltı kaynakları açısından zengin bir ülkedir. Ancak bu kaynaklar optimal ölçekte ve tam kapasite olarak işletilmemektedir.

Üretimin çok sınırlı olduğu Kosova'da, doğal koşullar son derece elverişli olmasına rağmen tarım ve hayvancılık sektörleri de yeterince gelişmemiştir. Her ne kadar zengin yeraltı kaynaklarına sahip olsa da sektörel bazda bakıldığında Kosova ekonomisi büyük ölçüde ticaretin ve hizmetler sektörünün ağırlıkta olduğu bir ekonomidir.

1999'da silahlı çatışmanın sona ermesinden bu yana, güçlü makroekonomik performansa rağmen, Kosova'da yaşam standartlarının iyileştirilmesinde kaydedilen ilerleme yavaş ve eşitsiz olmuştur. Savaş sonrası dönemde, ekonomik büyüme hızlı ve GSYH yüksek bir artış yaşamıştır. Bununla birlikte, pozitif büyüme eğiliminin yoksulluğun azaltılması üzerinde sınırlı etkileri olmuştur. Başka bir ifade ile, Kosova'da GSYH artış gösterirken insanların sosyal refahında bir iyileşme söz konusu olmamıştır, yani kalkınma sağlanmamıştır.

Kosova, kişi başına GSYH değerindeki en belirgin artışı bağımsızlığını ilan ettikten sonra 2008 yılında yaşamıştır. Bunun yanı sıra diğer ekonomik göstergelerde de artış gerçekleştirilmiştir. Ancak toplumun refah düzeyinde bir ilerleme söz konusu olmamıştır. Kosova nüfusunun yüzde 18,0'i yoksulluk sınırının altında yaşamaktadır. Sağlık sektörü incelendiğinde de aynı durum söz konusudur. Halk sağlığı hizmetleri için mevcut kaynaklar çok düşük seviyededir ve mali kaynakları sağlamak ve bunları etkili bir şekilde kullanmak hala güçlük çekmektedir. Eğitim sektörü, Kosova'da en çok eleştirilen alanlardan biri olmaya devam etmektedir. Kosova'da eğitimin karşılaştığı zorluklar arasında, yeterli okul altyapısının eksikliği, öğretmenlerin yetersiz performansı, yeterli bütçe eksikliği gibi unsurlar yer almaktadır. Turizm sektörünün gelişmesi için yüksek bir potansiyele sahip olan Kosova, bu potansiyeli etkin bir şekilde kullanmamakta ve turzim alanında yeterli gelişmeyi yakalayamamaktadır.

Bu çalışmanın süresince yapılan tespit ve incelemeler sonucunda Kosova'nın ekonomik kalkınmasını gerçekleştirmek amacıyla, beşeri sermaye, sanayi, hukuk üstünlüğü, altyapı, sağlık ve turizm alanlarına ağırlık vererek gerekli yatırımların yapılması ve bu alanların gelişmesi için doğru stratejilerin uygulaması önerilmektedir.

Beşeri sermayeye yapılacak olan yatırımlar farklı eğitim düzeylerdeki öğrencilerin başarısını ve kadınların işgücü piyasasına katılımının artmasını sağlayacaktır. Öğrenci başarısının iyileştirilmesi, işgücünün becerilerinin güçlendirilmesini sağlayacak ve bu da uzun vadede daha fazla ekonomik büyüme ve daha yüksek gelir sağlayacaktır. Tüm bunların ekonomik büyüme ve kalkınma üzerinde uzun vadeli bir etkisi olacaktır.

İyi yönetişim ve hukuk üstünlüğü mevcut ve potansiyel yatırımcılar için yasal güvenilirliğini artacak ve yatırımların daha verimli bir şekilde kullanılmasını sağlayacaktır. Yatırımların daha verimli kullanılması ekonomik büyümeye ivme kazandıracak ve sürdürülebilir ekonomik kalkınmayı mümkün kılacaktır.

İşletmeler yatırım yapmak, verimliliklerini artırmak ve işletme maliyetlerini düşürmek için etkin hizmetler ve inovatif teknolojik gelişmelere ihtiyaç duymaktadır. Dolayısıyla bu alanda yapılan yatırımlar, daha yüksek oranlarda ekonomik büyüme ve sürdürülebilir kalkınma sağlayacaktır.

Kosova'da sağlık sektörü, en hassas sektörlerden biridir ve sınırlı yatırım nedeniyle aşırı derecede kötüleşmiş durumdadır. İnsan sağlığının iyileştirilmesi, ekonomik kalkınmanın en önemli göstergelerinden biri olan refah düzeyinin artırılması demektir. Dolayısıyla sağlık sektörüne yapılacak yatırımlar Kosova'nın ekonomik kalkınmasını doğrudan etkileyecektir.

Dünyada gelişmiş ülkeler arasında sanayileşmeden gelişmiş hiçbir ülkenin mevcut olduğu söylenemez. Diğer sektörlerin gelişebilmesi için de bu sektörlerle ilgili sanayi kollarının gelişmesinin önemi büyüktür. Kosova için de aynı durum söz konusudur. Doğrudan yabancı yatırımlarını çekmesinde önemli bir faktör olan doğal kaynaklara sahip Kosova, bu yatırımları sanayi gibi üretken sektörlerin canlandırmak için kullanması, ekonomisinin finansman açıklarını kapatmasına ve teknoloji transferini sağlamasına etki edecektir. Bu da istihdam ve yaşam standartlarını arttırarak yeni endüstrilerin yaratılmasını ve GSYH ile ihracat artışını sağlayacaktır.

Kosova, enerji ve metal kaynaklarının genel kalkınma için önemli bir potansiyeli temsil ettiği maden kaynakları bakımından zengin bir ülkedir. Bu alandaki yatırımlarının önündeki en büyük engellerden biri finansmana erişimdir. Doğrudan yabancı yatırımların artırılması, Kosova ekonomisinin finansman açıklarını kapatmasına ve teknoloji transferini sağlamasına yardımcı olacaktır. Bu da Kosova'nın sanayi sektörünü canlandırma ve ticaret açığını azaltma sürecine yardımcı olacaktır. Doğal kaynaklara erişim de doğrudan yabancı yatırımı getirmede önemli faktörlerden biridir.

Kosova'daki mevcut madenlerin geliştirilmesi ve yenilerinin açılması, istihdam ve yaşam standartlarını artırmak, endüstrilerin yaratılmasını sağlamak ve GSYH ile ihracatı artırmak için iyi bir fırsat olarak değerlendirilmektedir.

Çok elverişli coğrafi konumu, kolay erişim ve birçok doğal güzelliğin ve kültürel mirasın varlığı, Kosova'nın turistik potansiyelini arttırmaktadır. Bütün bu avantajları etkin bir şekilde kullanmak ve gerekli yatırımları gerçekleştirmek turizmin gelişmesine dolayısıyla Kosova ekonomisinin de gelişmesine neden olacaktır.

Çalışmadaki bulgular ışığında Kosova ekonomisi için itici güç kaynağı olabilecek bir sektör olarak turizmin büyük potansiyelinin olduğu belirlenmiştir. Ancak tüm bu olumlu potansiyellere rağmen turizmin dış faktörlerden sıklıkla etkilendiği gerçeği gözardı edilmemelidir. Yaşanılan siyasi sorunlar, Covid 19 pandemisi gibi sağlık problemleri Kosova kadar tüm ülkelerin önemli sorunları arasında gelmektedir. Bu olumsuz etkileri minimize ederek turizm odaklı politikaların optimizasyonuna ivedilikle yönelinmesi çalışma önerisi olarak sunulmaktadır.

Kosova turizminin tarihi, gelişimi, mevcut potansiyeli ve sorunları ve Türkiye tecrübesinin Kosova turizmine uygulanma sürecini betimleyen bu çalışma, ileride yapılacak benzer konulu akademik çalışmalara kaynak olabilir. Sunulan yaklaşım ve bulgular hem karar vericiler, hem de potansiyel girişimciler tarafından referans olarak kullanılabilir.

Bu çalışmanın sınırlılığı, Kosova için verilerin daha sınırlı olması ve bu nedenle sadece belirli sektörlerle ilgili verilerin ele alınması ve analiz edilmesidir. Elde edilen sonuçlar ampirik veriler ile desteklenmemiştir. Bu durum çalışmanın bir diğer kısıtını oluşturmaktadır. Gelecekte yapılacak çalışmalarda farklı analiz yöntemlerinin eklemlenmesi ile çalışma kapsamı genişletilebilir.

KAYNAKÇA

Agjencia për Barazi Gjinore. (2020, 06). *Agjencia per Barazi Gjinore.* 06 10, 2021 tarihinde Agjencia per Barazi Gjinore: https://abgj.rks-gov.net/assets/cms/uploads/files/Programi%20i%20Kosov%C3%ABs%20p%C3%ABr%20Barazi%20Gjinore%202020-2024%20-%20SHQIP%20-%20FINAL.pdf adresinden alındı

Aliu, L. (tarih yok). *Analizë e sistemit arsimor në Kosovë.* 12 25, 2020 tarihinde Friedrich Ebert Stiftung: http://library.fes.de/pdf-files/bueros/kosovo/15187.pdf adresinden alındı

ASK. (2020, 04 02). *Agjensia e Statistikave te kosoves*. 11 25, 2020 tarihinde Agjensia e Statistikave te kosoves: https://askdata.rks-gov.net/PXWeb/pxweb/sq/askdata/askdata__Labour%20market__02%20Annual%20labour%20market__Pun%c3%absimi/lfs05.px/table/tableViewLayout1/?rxid=56315129-ab83-467d-a9de-a3457c6b7cae adresinden alındı

ASK. (2020). *Agjensia e Statistikave te Kosoves*. 11 16, 2020 tarihinde Agjensia e Statistikave te Kosoves: https://askdata.rks-gov.net/PXWeb/pxweb/sq/askdata/askdata__Labour%20market__02%20Annual%20labour%20market__Papun%c3%absia/lfs17.px/table/tableViewLayout1/?rxid=4fe6533d-e5a0-44b5-89fc-7655c69b709b adresinden alındı

ASK. (2020, 7 17). *Agjensia e Statistikave te Kosoves*. 11 11, 2020 tarihinde Agjensia e Statistikave te Kosoves: https://askdata.rks-gov.net/PXWeb/pxweb/sq/askdata/askdata__02%20Agriculture__Agricultural%20Household%20Survey/aeb01.px/table/tableViewLayout1/?rxid=6097e289-9ac3-4308-9b6a-97dc19a60b4a adresinden alındı

ASK. (2020, 4 7). *Agjensia e Statistikave te Kosoves*. 10 10, 2020 tarihinde Agjensia e Statistikave te Kosoves: https://askdata.rks-gov.net/PXWeb/pxweb/sq/askdata/askdata__External%20trade__Yearly%20indicators/tab04.px/table/tableViewLayout1/?rxid=39740323-3c17-43b5-8813-202985d25483 adresinden alındı

ASK. (2020, 07 03). *Agjensia e Statistikave te Kosoves*. 01 10, 2021 tarihinde Agjensia e Statistikave te Kosoves: https://askdata.rks-gov.net/PXWeb/pxweb/sq/askdata/askdata__01%20Education__3%20Public%20educational%20institutions/edu23.px/table/tableViewLayout1/?rxid=a65b8ea8-e129-4349-b0ac-58a0ce7b1eb9 adresinden alındı

ASK. (2020, 07 03). *Agjensia e Statistikave te Kosoves*. 01 12, 2021 tarihinde Agjensia e Statistikave te Kosoves: https://askdata.rks-gov.net/PXWeb/pxweb/sq/askdata/askdata__01%20Education__5%20Learning%20conditions/edu26.px/table/tableViewLayout1/?rxid=7d4abc90-28ea-4b6f-8fce-23d1b121184d adresinden alındı

ASK. (2020). *Anketa e Fuqise Punetore 2019.* Prishtine: Agjensia e Statistikave te Kosoves. 11 17, 2020 tarihinde https://ask.rks-gov.net/media/5369/anketa-e-fuqis%C3%AB-pun%C3%ABtore-afp-2019.pdf adresinden alındı

ASK. (2020). *Bruto Produkti Vendor 2008-2019.* Prishtine: Agjensia e Statistikave te Kosoves. 11 16, 2020 tarihinde https://ask.rks-gov.net/media/5599/bruto-produkti-vendor-bpv-me-qasjen-e-shpenzimeve-dhe-t%C3%AB-prodhimit-2019.pdf adresinden alındı

ASK. (2020). *Kosova në Shifra 2019.* Prishtine: Agjensia e Statistikave te Kosoves. 11 15, 2020 tarihinde https://ask.rks-gov.net/media/5686/kosova-n%C3%AB-shifra-2019.pdf adresinden alındı

ASK. (2020). *Tregtia e Jashtme e Mallrave Dhjetor 2019.* Prishtine: Agjensia e Statistikave te Kosoves. 10 10, 2020 tarihinde alındı

ASK. (2020). *Vjetari Statistikor i Republikës së Kosovës 2020.* 01 05, 2021 tarihinde https://ask.rks-gov.net/media/5629/vjetari-final-2020-per-web.pdf adresinden alındı

Ask, World Bank Group. (2019, 05). *Varfëria në Konsum në Republikën e Kosovës.* Prishtine: Agjensia e Statistikave te Kosoves. 12 01, 2020 tarihinde Agjensia e Statistikave te Kosoves: https://ask.rks-gov.net/media/4882/statistikat-e-varf%C3%ABris%C3%AB-2012-2017.pdf adresinden alındı

Begg, D., Fischer, S., & Dornbusch, R. (2010). *İktisat.* (V. Serin, Çev.) İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Berber, M. (2015). *İktisadi Büyüme ve Kalkınma.* Trabzon: Derya Kitabevi.

BOYACIOĞLU, E. (2019). Turizm Gelirlerinin Ekonomik Büyümeye ve İhracat Düzeyine Etkilerinin Analizi: Balkan Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma. *Turizm Akademik Dergisi*.

BQK. (2015). *Raporti i Zhvillimeve Makroekonomike.* Prishtine: Banka Qendrore e Republikes se Kosoves. 111 16, 2020 tarihinde https://bqk-kos.org/repository/docs/2015/BQK-Makro%202.pdf adresinden alındı

BQK. (2016). *Raporti i Zhvillimeve Makroekonomike.* Prishtine: Banka Qendrore e Republikes se Kosoves. 11 16, 2020 tarihinde https://bqk-kos.org/repository/docs/2015/BQK_Raporti%20i%20Zhvillimeve%20Makroekonomike%204.pdf adresinden alındı

BQK. (2018). *Raporti Vjetor 2017*. Prishtine: Banka Qendrore e Republikes se Kosoves. 11 13, 2020 tarihinde https://bqk-kos.org/repository/docs/2017/BQK_RV_2017.pdf adresinden alındı

BQK. (2020). *Raporti Vjetor 2019*. Prishtine: Banka Qendrore e Republikes se Kosoves. 11 14, 2020 tarihinde https://bqk-kos.org/wp-content/uploads/2020/10/BQK_RV_2019.pdf adresinden alındı

CIA. (2020). *Central Intelligence Agency*. 11 15, 2020 tarihinde Central Intelligence Agency: https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/kv.html adresinden alındı

Cojocaru, A. (2017). *The World Bank*. 07 07, 2021 tarihinde The World Bank: https://documents1.worldbank.org/curated/en/519991508764269649/pdf/ACS21442-WP-ALBANIAN-93p-KOSOVO-Jobs-Diagnostic-Final-for-printing-ALB.pdf adresinden alındı

Çelik, M. Y. (2009). *Küreselleşme Sürecinde Seçilmiş Ülkelerin Kalkınma Kriterlerindeki Değişimin Analizi*, 83. Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çiçek, H. G., & Çiçek, S. (2012). Norveç Yerel Vergi Sistemi. *Uluslararsı Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi, 8*(16), 202-222.

Dinler, Z. (2010). *İktisada Giriş* (Cilt 16. Baskı). Bursa: Ekin Kitabevi.

Doğan, B. B. (2011). Kalkınma İktisadının XX. Yüzyıldaki Gelişim Süreci, İktisat Politikalarına Etkisi ve Son On Yıllık Konjonktürün Disiplinin Geleceğine Olası Etkileri. *Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 41-83.

DPT. (2000). *Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı 2001-2005*. Ankara: Devlet Planlama Teşkilatı.

Erbay, E. R., & Özden, M. (2013). İktisadi Kalkınma Kuramlarına Eleştirel Yaklaşım. *Sosyal Bilimler Metinleri, 03*.

GAP. (2017, 06). *Instituti GAP*. 06 09, 2021 tarihinde Instituti GAP: https://www.institutigap.org/documents/31876_Gap%20analiza_perberja%20gjinore%20e%20bordeve.pdf adresinden alındı

GAP. (2018, 11). *Analizë e të hyrave dhe shpenzimeve buxhetore*. 01 05, 2021 tarihinde İnstituti GAP: https://www.institutigap.org/documents/19223_ProjektbuxhetiGAP.pdf adresinden alındı

Göker, F. (2012). *Ekonomi Sözlüğü.* Edirne: Paradigma Kitabevi.

Gürses, D. (2009). İnsani Gelişme ve Türkiye. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 12*(21), 339-350.

HÜNEE. (2008). *Türkiye'nin Demografik Dönüşümü - Doğurganlık, Aile Planlaması, Anne-Çocuk Sağlığı ve Beş Yaş Altı Ölümlerdeki Değişmeler: 1968-2008.* Ankara: Hacettepe Üniversitesi Nüfus Etütleri Enstitüsü.

İnstituti Gap. (2011, 3 1). *İnstituti Gap.* 11 15, 2020 tarihinde İnstituti Gap: https://www.institutigap.org/documents/34333_KosovaCEFTA.pdf adresinden alındı

Karahanoğulları, Y. (2013). Norveç Ekonomisine ve Kamu Maliyesine Genel Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi Maliye Dergisi*, 233-258.

Karluk, R. (1999). *Türkiye Ekonomisi.* İstanbul: Beta Yayım.

KAS. (2020). *Statistical Yearbook of the Republic of Kosovo 2020.* Priştine: Kosovo Agency of Statistics. 11 13, 2020 tarihinde alındı

Kaynak, M. (2009). *Kalkınma İktisadi.* Ankara: Gazi Kitabevi.

Kiesa. (2016, 8). *Kosovo İnvestment And Enterprise Support Agency.* 10 20, 2020 tarihinde Kosovo İnvestment And Enterprise Support Agency: https://kiesa.rks-gov.net/desk/inc/media/A4BBAEFE-05E8-4768-A7B2-BA36E4A1B9A8.pdf adresinden alındı

KPMM. (tarih yok). *Komisioni i Pavarur per Miniera dhe Minerale*. 11 10, 2020 tarihinde Komisioni i Pavarur per Miniera dhe Minerale: https://www.kosovo-mining.org adresinden alındı

Kurtoğlu, R. (2012). *Türkiye Ekonomisi 1838-2010.* Ankara: Sinemis Yayınları.

Küçükoğlu, M., & Ercan, H. (2019). Norveç'te Refah Devletini Ortaya Çıkışı ve Gelişimi. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 2277-2308.

MBPZHR. (2018). *Raporti i Gjelbër2018.* Prishtine: Ministri e Bujqesise Pylltarise dhe Zhvillimit Rural. 11 10, 2020 tarihinde https://www.mbpzhr-ks.net/repository/docs/Raporti_i_Gjelber_2018.pdf adresinden alındı

MFA. (2020). *Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı*. 11 15, 2020 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Dış İşleri Bakanlığı: http://www.mfa.gov.tr/kosova-ekonomisi.tr.mfa adresinden alındı

MIE. (tarih yok). *Ministria e İntegrimit Evropian*. 11 11, 2020 tarihinde Ministria e İntegrimit Evropian: https://www.mei-ks.net/sq/procesi-i-stabilizim-asociimit-78 adresinden alındı

Ministria e Shëndetësisë. (2016). *Strategjia Sektoriale e Shëndetësisë 2017-2021*. Prishtinë: Ministria e Shëndetësisë. 12 20, 2020 tarihinde https://msh.rks-gov.net/wp-content/uploads/2013/11/MSH_STRATEGJIA_raport_alb-web.pdf adresinden alındı

MTI. (2019, 07). *Përmbledhje mbi Tregtinë në Shërbime 2018.* Prishtine: Ministria e Tregtise dhe Industrise. 10 12, 2020 tarihinde Ministria e Tregtise dhe İndustrise: https://mti.rks-gov.net/desk/inc/media/6A6C9C4B-4D1F-42D5-9AD4-B57DBC83AA40.pdf adresinden alındı

MTI. (2020). *Analiza e Politikës Tregtare.* Prishtine: Ministria e Tregtise dhe İndustrise. https://mti.rks-gov.net/desk/inc/media/9AA24A4B-6ECF-4D67-91ED-A9D29F23D004.pdf adresinden alındı

OECD. (2020). *https://data.oecd.org/gdp/gross-domestic-product-gdp.htm*. 2 19, 2020 tarihinde www.oecd.org: https://data.oecd.org/gdp/gross-domestic-product-gdp.htm adresinden alındı

OECD. (2020). *https://data.oecd.org/inequality/income-inequality.htm*. 2 19, 2020 tarihinde www.oecd.org: https://data.oecd.org/inequality/income-inequality.htm adresinden alındı

OECD. (2020). *https://data.oecd.org/pop/population.htm*. 1 19, 2020 tarihinde www.oecd.org: https://data.oecd.org/pop/population.htm adresinden alındı

OECD. (2020). *https://data.oecd.org/unemp/unemployment-rate.htm*. 2 19, 2020 tarihinde www.oecd.org: https://data.oecd.org/unemp/unemployment-rate.htm adresinden alındı

ÖZEY, R. (2018). *Balkanlar ve Balkan Ülkeleri Coğrafyası* (Cilt 3). Ankara: Pegem Akademi.

Özoy, C., Adaçay, F. R., Kar, M., Taban, S., Günsoy, B., Tosunoğlu, T., & Aktaş, T. (tarih yok). *İktisadi Kalkınma.* Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yayını.

Parasız, İ. (2010). *İktisada Giriş* (Cilt 10. Baskı). İstanbul: Ezgi Kitabevi.

PowderHounds. (tarih yok). 01 08, 2021 tarihinde PowderHounds: https://www.powderhounds.com/Europe/Kosovo/Brezovica.aspx adresinden alındı

Seyidoğlu, H. (2017). *İktisat Biliminin Temelleri.* İstanbul: Yılmaz Basımevi.

Şeker, S. D. (2011). *Türkiye'nin İnsani Gelişme Endeksi ve Endeks Sıralamasının Analizi.* T.C. Kalkınma Bakanlığı.

T.C Ticaret Bakanlığı. (2019, 9 18). *T.C Ticaret Bakanlığı*. 12 2, 2020 tarihinde T.C Ticaret Bakanlığı: https://ticaret.gov.tr/data/5d81d38413b876c87c33bbdd/Kosova%20STA%20Bilgi%20Notu-2019.pdf adresinden alındı

The World Bank. (2020). *The World Bank*. 12 10, 2020 tarihinde The World Bank: https://data.worldbank.org/indicator/SI.POV.GINI?end=2017&locations=XK&start=2009 adresinden alındı

TÜİK. (2019). *http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist*. 3 2, 2020 tarihinde www.tuik.gov.tr: http://www.tuik.gov.tr/UstMenu.do?metod=temelist adresinden alındı

TÜİK. (2020, 12 15). *Türkiye İstatistik Kurumu*. 01 12, 2021 tarihinde Türkiye İstatistik Kurumu: https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Satinalma-Gucu-Paritesi-2019-37544#:~:text=Tan%C4%B1m%3A%20Sat%C4%B1nalma%20G%C3%BCc%C3%BC%20Paritesi%20(SGP,g%C3%BCc%C3%BCn%C3%BC%20e%C5%9Fitleyen%20bir%20de%C4%9Fi%C5%9Fim%20oran%C4%B1d%C4%B1r. adresinden alındı

TÜİK. (2021, 02 04). *Türkiye İstatistik Kurumu*. 07 10, 2021 tarihinde Türkiye İstatisti Kurumu: https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2020-37210 adresinden alındı

UNDP. (2001). *Measuring Turkey's Human Development Performance, Turkey 2001*. Ankara: UNDP.

UNDP. (2016). *Human Development Report 2016.* New York: UNDP.

UNDP. (2018). *https://www.tr.undp.org/content/turkey/en/home/presscenter/articles/2018/09/tuerkiye-_nsani-gelime-endeksinde-64--oldu.html*. 3 3, 2020 tarihinde www.tr.undp.org: https://www.tr.undp.org/content/turkey/en/home/presscenter/articles/2018/09/tuerkiye-_nsani-gelime-endeksinde-64--oldu.html adresinden alındı

UNDP. (2019). *Human Development Report 2019.* New York: UNDP.

UNDP. (2020). *Human Development Report 2020.* UNDP.

Ünlüönen, K., & Tayfun, A. (2008). *Ekonomi.* Ankara: Nobel Yayın.

Visit Kosovo. (2020, 01 28). *Visit Kosovo*. 01 06, 2021 tarihinde Visit Kosovo: https://visitkosovo.rks-gov.net/post/alpet-shqiptare adresinden alındı

Visit Kosovo. (2020, 01 28). *Visit Kosovo*. 01 06, 2020 tarihinde Visit Kosovo: https://visitkosovo.rks-gov.net/post/bjeshket-e-sharrit adresinden alındı

Visit Kosovo. (2020, 01 28). *Visit Kosovo*. 01 07, 2021 tarihinde Visit Kosovo: https://visitkosovo.rks-gov.net/post/ujevarat-e-mirushes adresinden alındı

Visit Kosovo. (2020, 01 28). *Visit Kosovo*. 01 07, 2021 tarihinde Visit Kosovo: https://visitkosovo.rks-gov.net/post/liqeni-i-badovcit adresinden alındı

Visit Kosovo. (2020, 01 28). *Visit Kosovo*. 01 07, 2021 tarihinde Visit Kosovo: https://visitkosovo.rks-gov.net/post/kalaja-e-prizrenit adresinden alındı

Visit Kosovo. (2020, 01 2020). *Visit Kosovo*. 01 07, 2021 tarihinde Visit Kosovo: https://visitkosovo.rks-gov.net/post/muzeu-kombetar-i-kosoves adresinden alındı

Walliman, N. (2006). *Social Research Methods.*

World Bank. (2017). *The World Bank.* 06 10, 2021 tarihinde The World Bank: https://documents1.worldbank.org/curated/zh/822231521784488968/pdf/124530-PN-P144969-PUBLIC-ALBANIAN-KSVGenderPolicyNoteAlbanian.pdf adresinden alındı

World Bank. (2021). *World Bank.* 01 05, 2021 tarihinde World Bank: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?end=2019&locations=XK-AL-ME-RS-MK-SI-BG-GR-BA-HR&start=2009 adresinden alındı

World Bank. (tarih yok). *The World Bank*. 02 01, 2021 tarihinde The World Bank: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.PCAP.CD?end=2019&locations=TR-DE-XK-AF-UA-FR-PH-TJ&start=2019 adresinden alındı

Worldbank. (2020). *The World Bank*. 11 15, 2020 tarihinde The World Bank: https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?contextual=default&locations=XK adresinden alındı

Yavilioğlu, C. (2002). Kalkınmanın Anlambilimsel Tarihi ve Kavramsal Kökenleri. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 3*.

Yıldız, İ. (2015). İnsani Gelişme ve İnsani Yoksulluk Bağlamında İnsani Gelişme Endeksi: Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler ile Türkiye Karşılaştırması. 38. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Zyra e Kryeministrit. (2009, 12). *Strategjia e İndustrise se Kosoves.* Prishtine: Zyra e Kryeministrit. 11 17, 2020 tarihinde Zyra e Kryeministrit:

http://www.kryeministri-ks.net/repository/docs/Strategjia_e_Industrise.pdf adresinden alındı